

Теница. Я.
Розмова, про
виховання дитини,

[136.7(023)].

„ДИТИНА ТА ЇЇ ВИХОВАННЯ“

Педагогічна Бібліотека Видавництва „Час“.

№ 1.

РОЗМОВИ ПРО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

(В ПОПУЛЯРНОМУ ВИКЛАДІ)

Я. ЧЕПІГА

20% авторського гонорару відраховується
на фонд вшанування пам'яті І. Лещенка.

ВИДАВНИЧЕ Т-ВО „ЧАС“ У КИЇВІ.

В21 1543

Трест „Київ—Друж“. 4-та друкарня,
вул. Воровського № 42, тел. № 12-32.
Д.У.Д № 145. З. № 1149.—3000.

ВНООФ
ЗВІРНО 20 *Dr.*

ПРОКАНАС
РЕДАКЦІЯ
№ 233 830

ДЗБ АН УРСР-1965

Розмови про виховання дитини.

Замість передмови.

На протязі п'яти років хвилювалося велике море людського гніву, п'ять років руйнувалося старе і будувалося нове. П'ять років хвилі революції то бурхливо накочувались на нас, то відкочувались назад. П'ять років ішла боротьба нового світу з старим. П'ять років шукались нові форми для нового життя. І здавалось, немає такого куточка в нашому суспільстві, куди-б не досягла революційна хвиля і не потрясла старі підвалини.

Але на жаль є такий куточок. Це куточок дитячого життя, і не тому, що про нього забуто, що над ним тільки пронеслася хуртовина революції. Ні, про нього не забуто, над ним надто багато попрацьовано і багато зроблено. Але в цій галузі треба працювати всім—державі, суспільству трудящих, родинам їх. Всім разом, всім спільно.

Дитина не є щось відокремлене від цілого трудящого народу. Вона є плід цього цілого; вона є самий трудящий нарід в майбутньому. І тому у вихованні дитини не може і не повинна тільки працювати одна держава.

Вже мало не в колисці закладаються ті душевні властивості, які будуть складати цінність народу. Вже там закладається або творець нового життя, чистого, світлого, правдивого, або злодій, брудний, темний громадянин.

І для нас далеко не байдуже, що бачитиме, що чутиме в цей період дитячого віку майбутня людина. Те, що закладено буде в дитинстві, те розквітне і дасть той плід, який посіяно в цей вік.

З'являється дитина на світ без злої волі. А злу волю прищеплюють люди. Народжуються всі голими, а життя їх робить не рівними. „І царчата, і старчата—Адамові діти“, як каже Т. Шевченко. Народжуються однаковими, а ростуть і виростають різними, бо мають різні життєві умови.

Так буває й з рослинами. Садять одне насіння, а в залежності від ґрунту одне дивує своєю красою й плідністю, а друге забите й безплідне. Все залежить від плекання, від виховання.

Для дитини природній здоровий ґрунт це гарні родинні турботи про її стан. В ній виростає і кохається все наше майбутнє. В ній закладаються ті якості, з якими вона вийде на поле творчої праці. Тому так потрібно державі, щоб разом з нею працювала і родина.

Любов батьків до дитини ставить перед ними завше одне питання: а що вийде з нашого Петруся, Семенка, Оленки і ин.?

Що вийде? Скільки в цьому запитанні безпорадності, подібне вислову: що бог дасть. І хочеться запитати цих батьків: А де-ж ви будете? Яка-ж ваша участь в витворі вашої дитини? Невже тільки й того, що ви народили її? Але в такому разі чим ви відрізняєтесь від тварин?

А подивіться, які вимоги ставлять такі батьки своїм дітям; мовляв, я тебе випестив, викохав, виховав, зробив людиною і ти повинен бути вдячною. За що ж?—питає дитина німим поглядом. Справді, за що бути вдячним такому батькові? Де ті заслуги перед дитиною? Немає. Право на вдячність не визначається тільки тим, що дитина побачила світ. А те, що ви замість того, щоб з'їсти її як людоїди, годуєте й одягаєте, не є ваша заслуга. Це ваші святі обов'язки, бо дитина не прохала життя, яке ви дали їй. Цього мало і це ще питання, чи вправі ви були її родити, коли виготували їй замість волі й щастя батьківські ланцюги й неволю.

Так, батьківську неволю. Бо огидніш і тяжче немає нічого, як от це право батька в родині. От цей самозванний король. Самозванний, бо король родини є дитина, і їй приналежать всі права владики. А батьки без права захопили ту владу і зловживають нею.

Немає і не повинно бути у батьків прав владаря, бо вони мусять бути лише слугами дитини.

Я відчуваю, як обурюються на мене батьки за ці слова. Але придивіться гарненько до того, яким ви деспотом буваєте до дитини, якими способами навчаєте її, які вимоги ставите, і ви побачите, що все мною висловлене правда. І в дальніших розмовах я покажу це, а тут тільки зазначу, що батьківська рука надто рідко пестить дитину, частіш вона карає її.

Навіть мати, котрій так природно любити свою дитину, і та не має рівності в своєму поводженні з дитиною, і часом немовлятко вже відчуває на своєму тілі тяжку долоню своєї матері.

Безпорадність дитини виникає від двох причин: одна—те, що батьки не знають, *що є дитина, чим вона живе і чого бажає*; друга—те, що батьків *більше цікавить, як випестити хатню тварину, ніж те, як виховати свою дитину*.

Так справа стоїть у всіх шарах нашого суспільства. Надто мало загадувались вони над найціннішим своїм придбанням дитиною.

Революційні надбання примушують нас загадатися над тим, кому ми передамо їх. І чи зможе по старому і сліпому виховане молоде покоління на своїх плечах підняти все нами завойоване, нами відбите у віковичного ворога трудящого клясу?

Над цим варто поміркувати. Подаючи ці рядки, я хочу відкрити ним найбільш неясну сторінку в нашому новому життю. Я хочу допомогти розкути кайдани безвинного бранця-дитини, розбити холодну байдужість батьків до найдорожчої перлини держави—молодого покоління.

I.

Що таке виховання дитини.

Людина народжається малою й безсилою. Вона потребує сили. Очі її не бачуть, вуха не чують, і їх треба розвинути. Народжається вона не розуміючи світу, і їй потрібний розум. Без-

помішність, безпорадність її такі, що коли-б батьки не допомогли їй, то вона мусіла-б загинути. Все, що робиться дорослими, аби виросла з неї здорова, чуйна, розумна людина, і називається *вихованням*.

На допомогу батькам в справі виховання іде сама природа. Дитина росте, починає сама вставати, лазити, ходити, бігати. Очі її починають визнавати речі, вуха чути і відрізняти звуки, і все тіло стає чуйним.

Природа діє в ній внутрішнє. Дитина силою цієї природи формується поступово в людину. Вона починає розуміти речі і їх взаємини. Починає розуміти себе посеред оточуючого світу речей.

Живучи між людей в громаді, вона виростає суспільною особою або, як кажуть, соціальною. Вона здобуває звички поводитися з людьми і сама підпадає вимогам громади.

На обов'язках батьків лежить не заважати дитині вільно й природно розвиватися. Не відривати штучно її від світу речей і не заважати нормальному росту її тіла і розуму.

Природним оточенням народженої людини є родина. Тут не тільки вона дістає потрібне здорове живлення, але тут вона знаходить той соціальний осередок, в якому вона завше має певне місце як член невеличкої громади.

В родині вона здобуває той досвід, без якого не можна виходити на життєвий кон. Разом з родиною вона привчається спільно виносити всякі лиха й пригоди, жити радістю й горем родини. В ній визріває людина—громадянин.

Родина природно без особливої шкоди для дитини навчає її умінню жити і використовувати життя не тільки для себе, але і для інших. Вона привчає працювати для всіх і на користь їх.

І коли буває інше, коли дитина в родині здобуває розуміння свого набування окреме від загального добра родини, то в цьому винні батьки. Дитина в родинному оточенні так легко підпадає його поглядам, так переконується його вчинками, що звекає лише діяти так, як це робилося в родинному оточенні.

Значіння родини для всього світогляду й поводження надзвичайно важне. Ми це всі добре знаємо, бо коли що висловлюємо про людину, то посилаємося на родину: „вона дитина чесних, хазяїновитих або працюовитих батьків“ або „це відома сім'я злодіїв або сім'я п'яниць, ледирів“ і т. ин. Визначаючи людину, ми посилаємося на її родину, в якій вона зросла і викохалась. „Яке коріння, таке й насіння“,—каже народнє прислів'я.

Жити це не значить дихати,—це значить діяти, користуватися своїми органами почуття, здібностями, всіми частинами своєї істоти. І не той більше жив, хто багато налічує років, а той, хто більше відчув життя. „Иншого ховають столітнім дідом, а він вмер з самого народження“,—каже один філософ.

На батьків, на вихователів кладеться обов'язок виховати дитину чуйною до всякого вияву життя. Уміти відчувати його. Розуміти речі, їх взаємини, знаходити в них те, що підтримує її життя, дає їй зміст і радість існування.

Виховання полягає не в тому, щоб охоронити дитину від всяких пригод. Це менш за все потрібно їй. Так виховувалися раніш паничі, білоручки, не здатні до боротьби з життям. Навпаки, треба виховати так, щоб дорослою вона уміла зберегти

себе підчас лиха, підчас тяжких пригод; щоб ні достатки, ні злидні не підбили на погане. Щоб і в тому й другому випадку вона високо тримала свою назву людини і не зігнулася під тягарем тяжких умов.

Ми живемо в часи, коли не тільки за ціле покоління міняється людське життя, але роки вносять зміни в нього. Неспокійний людський дух наших часів вимагає не менш рухливу людину, яка уміла-б не тільки відчувати потреби часу, але й брати безпосередню участь в ньому. Не лякалася-б цих змін, а сміливо йшла крок в крок з суспільством.

Тому вже в дитинстві вона повинна відчувати потребу в діяльності, потребу жити разом і одними думками й бажаннями суспільства.

Все висловлене показує нам, що виховання людини—складна і тяжка річ. А беручи на увагу, що ми виховуємо молоде творче покоління, воно робиться ще тяжчим. Ми, батьки й вихователі, відповідаємо за наше майбутнє. І ця відповідальність покладає на нас величезне завдання. Залишатися далі такими-ж байдужими до виховання це значить робити свідомо злочин перед майбутнім, перед щастям дитини.

І так, велика покладена відповідальність за діти на батьків, що народили їх. Але не менш велика відповідальність і на тих, хто може допомогти в цій справі батькам своїм словом, своїми порадами, своєю працею.

І коли ми не зуміємо виховати молоде покоління, то в цьому будуть винні всі. Чому так? А про це докладніш ми скажемо далі.

II.

Спадковість.

В попередньому ми сказали, що у вихованні допомагає природа. Вона діє в дитині незалежно від людського втручання. Дитина росте й розвивається згідно своїм природнім силам. Вона немовлятком, не розуміючи ще світу, одними рухами здобуває знання про світ. Вона робить рухи не переймаючи, а по спадщині: в день народження уміє ссати, уміє кричати, здібна рухати язиком, ногами й руками і т. и.

Вона робить це ніби по приказу якоїсь життєвої сили, яка діє в ній незалежно її волі і поза її розумом.

Далі розвиток кожної дитини їде своїм шляхом. Одна так, друга інак: одна росте дрібненькою й непомітно, друга тягнеться як стеблина. І вигляд всього тіла ріжний у кожної дитини.

Дитина на дитину ріжних родин менш подібні, ніж батьки и діти. Діти ростуть і розвиваються так, як росли й розвивалися їх батьки. По дітях пізнають батьків. Свої властивості дитина отримала від своїх батьків. Батьки передали їм частину себе. Ця передача переходить з покоління в покоління. Тільки ми це не завше помічаємо. А це справді є, і зібрано багато фактів, які свідчать про силу і сталість спадковості.

Помічено, що від хворих людей їде хворе покоління. Причім у нащадків не тільки приймається хвороба батька і передається дальнішому поколінню, а часами з'являються й інші хвороби.

Так, наприклад, від одного глухонімого вже в шостому поколінні з 22 дітей було 3 глухонімих, 3 божевильних, 5 ідіотів, 2 слабоумних, решта були з різними хибами іншого характеру.

Оскільки спадковість утримує властивості батьків, це стверджує цілий рядок досліджувань над шлюбами хворих. Так, 35 шлюбів слабоумних дали покоління в 142 душі, і всі слабоумні. Уявим далі, що ці слабоумні матимуть нащадків, які по закону спадковості матимуть дітей слабих на розум (і це безумовно так), то народне прислів'я цілком справджується: „Поганому роду нема переводу“.

Візьмемо п'янство. З'явище остільки звичайне, що п'яниця не вважається хворою людиною. Але, по-перше, ця схильність часто-густо буває спадковою і передається від покоління до покоління; по-друге, діти п'яниць, коли не в першому, то другому або трет'ому поколінні з'являються на світ з духовними або тілесними хворобами. Горілка взагалі шкودлива для нащадків. Діти, зароджені під час, коли батьки були п'яні, народжуються слабоумними або ідіотами.

Сталість передачі властивостей людей ми бачимо часом начо, наприклад, в родинях шістопалих: діти або унуки народжуються з шістьма пальцями на руці або на нозі.

Вчені спостерігали цілі покоління волосатих людей або вкритих лускою. Діти, унуки і дальніші нащадки мали цю властивість на протязі цілого роду.

Ця риса спадковості остільки ясна, що коли в працюватій родині з'являється лодирь або в чесній—злодій, а також в злодійкуватій родині чесний, то кажуть, що то є „виродок“.

Загальний закон спадковості інший раз ніби не виправдується, і від, скажемо, п'яниці-батька народжуються діти неп'ющі. Але це буває тому, що спадковість матері, яка не п'яниця, сильніша за батьківську, і тоді діти ідуть по лінії здорового роду. Проте це ще не означає, що спадковість батька не виявиться в другому або третьому поколінні. Словом, так або инакше, але на ріст і розвиток дитини безумовно має вплив спадковість, яка міцно тримає в своїх пазурах всі покоління.

Які-ж висновки ми можемо зробити зі всього висловленого?

Вияснивши значіння стану здоров'я батьків для покоління, ми повинні сказати, що *дитина вибірає батьків*. Що це означає? Всякий, хто хоче одружитися, цеб-то мати дітей, то перш за все повинен знати, якими батько і мати повинні бути, щоб народити здорову дитину. І тільки той, хто може дати здорове покоління, і може стати до шлюбу.

Оскільки це правдиво, свідчить те, що де-які народи витворили закон, що всякий, хто хоче одружитися, мусить мати свідоцтво від лікаря, що він здоровий. Без цього свідоцтва не може бути шлюбу.

І це цілком доцільно, коли ми подивимся на ту байдужість людскости до свого покоління. Хворі, слабоумні, сухотні, сліпи, глухоніми, німі, п'яниці і т. ин. женяться, мають дітей і розмножують без кінця хворих, слабоумних, ідіотів, калік і т. ин. І в цьому жваву участь беруть батьки, що наплодили оціх хворих і калік. Батько не задумається над тим, які будуть його унуки від його слабоумного, придурковатого сина, він знає, що для його сем'ї потрібна робітниця, і він жене сина. Може теж не на розум-

ніщій або і цілком хворій людині, і пішов рід придуркуватих, непотрібних і шкідливих людей.

Діти вибирають батьків,—це потрібно засвоїти нам. Бо сила спадковости сильніша за виховання. Правда, слабоумних і навіть ідіотів можна виховати остільки, що вони зможуть хоч не шкодити людськості, але творчости, набування культурних цінностей для працюючого народу вони не зможуть дати.

Ми цим закінчуємо розгляд спадковости так, як вона виявляється в поколіннях. В слідуючій розмові ми торкнемося тих причин, які сприяють її розвитку в дитині.

III.

Оточення й спадковість.

Умови й осередок, при яких дитина була зароджена, народилася й була вихована, мають дуже велике значіння для неї. В попередньому ми вже зазначили, як певні особливости роду передаються нащадкам. Але треба підкреслити, що сила спадковости не для кожної ластивости постійна,—не кожна з них передається від покоління до покоління незмітно. На них можуть впливати умови й оточення.

Так, коли ми візьмемо сухоти, п'янство, моральну розпусту і т. ин., то на спадковість можуть впливати ті умови, при яких буде жити, рости й розвиватись дитина. Тут на силу спадковости може впливати виховання, цеб-то сума впливів оточуючого життя на всю істоту дитини. Коли, скажемо, самогон або горілка і те життя, яке сполучено з п'янством, будуть оточувати людину з дитинства; коли вона не тільки буде бачити це, але й сама брати участь, цеб-то пити самогон, то спадковість прокинеться в ній з надзвичайною силою. Те-ж саме можна сказати й відносно моральної розпусти. Діти повій робляться повіями. Діти злодіїв ідуть шляхом батьків. Оточення приголомшує в дитині зерна добра і викохує зерна зла.

Все залежить від батьків, які обставляють життя дітей і або виховують в них все найкраще або найгірше. Не знати цього ті, хто став батьком або матіркою, не повинні. Вони мусять знати, до чого ведуть дитину, до чого вони призводять її душу.

І не можна посилатися на те, що людина вродилася такою. Що вона здобула як спадщину і добре і зло, це так, але коли зло в ній розквітло пишним цвітом, то цьому винні батьки.

І все від нашої темряви, нашого нерозуміння дитини і того, що на неї може впливати гарно, а що погано. Від дітей, особливо малих, не криються ні з чим. „Воно ще дурненьке і нічого не розуміє“, тому нема чого критися з своїми поганими вчинками.

Я знав батька, який, напиваючись горілкою, з ножем ганявся за жінкою, від поганої лайки хата гуділа, і діти, ховаючись по кутках, дріжали від кожного його вигуку. Єдиний його десяти років син не боявся батька. Він накидувався з такою-ж поганою лайкою на нього, віднімав ножа і, погрожуючи цим ножем, примушував його лягти й спати. Разом з сином вони п'ють горілку, разом вигукують соромницькі пісні. Син росте і стає подібним своєму батькові. Не треба бути пророком, щоб сказати, на що чекає такого нащадка майбутнє. Слабість і безсилля народженої

дитини вимагає постійної любови і упертих турбот, а особливо самовихованости батьків. І не знаєш, що важливіше—чи любов, чи уміння скласти відповідні й потрібні для немовлятка умови. Перше природне нам. Любов до дитини спадкова, а вихованість наша є здобуток від життя, вона складається з наших властивостей і нашого розуму. Коли ми виховані остільки, що кожний наш крок обміркований, кожний рух доцільний, кожний вчинок розрахований і скерований на добро, тоді нам легко і вільно скласти потрібне оточення для гарного виховання дитини. Коли-ж ми не володіємо собою; коли ми різкі в своїх вчинках і нестримані в діях, краще тоді відмовитись від виховання дитини. Любов не допоможе. Ми поганим зразком будемо для неї і не будемо знати, куди поведемо її. А скільки таких батьків є між нами! Вони самі потребують того, щоб їх виховувати, вони ще самі діти, тільки погані.

Дитина подібна воску в наших теплих руках, подібна глині, з якої можна зробити те, що нам потрібно. Надати ті форми їй, які ми хочемо. Але лише форми, бо змісту її природи ми змінити не можемо.

Але не кожний береться за те, щоб ліпити навіть горшки. Для цього потрібна наука. А за виховання дітей беруться всі, кому вийшли законні роки. Сліпі знають, що вони темні. А тут сліпі вважають себе зрячими. І від того так багато лиха на землі.

Плескання душі рівноцінне плеканню тіла. Але тіло ми бачимо; а душі ні. Душу треба виучувати, душу треба спостерігати і на тому будувати виховання. Душа не обмежується тільки тим, що їй дають, вона зі всього бере те, що їй подобається і виявляється вона у вчинках і діях.

Все, що її оточує, все залишає на ній свої сліди, все в ній відбивається. Тому так обережно треба ходити біля неї, так плекати її. В душі нашій живе одночасно звірь і людина. І в залежності від того, на що вплине більше оточення, те й буде з дитини.

Так, оточення може збудити в людині і зло і добре, і сила його надзвичайно велика. Але не одна родина оточує її, і суспільство бере в цьому участь своїм політичним і соціальним життям. І чим більше нерівності ми здибуємо в ньому, тим більше приводів для хисткої моралі дитини. Багатство і злидні, непрацюючі й працюючі, пани і раби, воля й неволя—це все те, що сприяє вихованню заздрости, ворожнечі, насильства, злодійства і крові, ріки крові!

І коли кращі люди прагнуть повного урівнення всіх і працею і достатками, то в цьому заховано жагуче бажання досягти повного щастя на землі. Скласти такі умови, де-б найменше було страждань і де-б розпускалась і квітла радістю й добром людина, і щоб нарешті зло було знищено на землі.

А це можна лише дружнею працею, дружніми зусиллями скласти такі умови, при яких присипалось би в дитині звіряче й зло і росло й виховувалось одне добре, гарне, людське!

IV.

Переймання.

Виховання дитини мусить ґрунтуватися на природніх властивостях людського організму. Без виховання цих властивостей

вона не тільки не могла-б пристосуватися до обставин і оточення, але взагалі позбавилась можливості боротися за існування в дальнішому. До таких властивостей треба в першу чергу віднести *переймання*. Від дорослих дитина переймає поведження, рухи, звички, які визначають її чемну або нечемну вихованність.

Дитина копіює особисті ознаки дорослих, які у них досить виразно виявляються. Вона зауважує їх, спостерігає, занотовує і виявляє їх в рухах, діях і вчинках. Маніри батьків відбиваються в дітях. Придивіться до гри дітей, до їх поведження з іншими—з людьми, тваринами, речами; в них батьки спізнають себе: батько в сині, а матір в дочці. Не дивуйтеся своїм дітям, що вони злі, непокірні, брехливі, роздратовані: діти—дзеркало ваше.

Спочатку діти повторюють все майже несвідомо, а потім приєднується міркування. І проходить довгий час, коли дитина відріжнить думку від дії і почне зтримувати себе в своїх вчинках і поведженні.

Остання риса надає особливу силу і значіння перейманню в перші роки життя дитини. Зовнішнє виявлення оточення вабить її з неодбивною силою.

Мій знайомий робив такий дослід: він, сидючи в одній кімнаті з хлопчиком 4-х років, хитав головою довгий час. Спочатку хлопчикові від цього з'явища було смішно, а потім він починав і сам це робити. Це-ж саме він пророблював з різними рухами, і хлопчик через який час робив ці рухи.

Але в таких рухах не бувало доцільности, і то дитина їх повторювала. Коли-ж наші рухи й дії сполучені з певним поведженням, з певною метою, то діти це переймають просто й природньо, як необхідне і доцільне.

Діти, граючись в господиню або господаря, не тільки копіюють всі рухи дорослих, але вживають тіж фрази й вислови, які вони чули при тому або іншому поведженні. Вони ласкають або карають своїх ляльок, одягають і роздягають, кормлять, поють так, як це роблять з ними дорослі або їх батьки.

Дослідники над дітьми свідчать, що вже 3¹/₂ місяців дитина здібна переймати рухи. Але треба гадати, що змагання до переймання рухів починається ще раніш. Тільки в цей час дитина остільки ще не уміє володіти своїми органами, що їй це не вдається зробити. Звичайне белькотання немовлятка є не що інше, як змагання повторити ті звуки мови, які навколо вона чує.

Треба гадати (і це певне так), що з перших днів народження дитина внутрішнє накопичує в собі прагнення до тих або інших рухів під впливом того, що її оточує. *Біля колиски визрівав майбутня людина*. Це треба запам'ятати тим, хто родить і виховує дітей.

Перші переймання дитини є відбиток рухів і поведження того *зразка*, який завше перед очима. Вона занотовує все, що бачить в цьому зразку. Разом з діями зростають образи й ідеї, які можуть воскресати в її пам'яті, коли вона побачить щось подібне, або по низці інших дій припаде зробити й те, що сполучене з цими образами.

Вся сума таких звичних дій стають сталими й незміненими остільки, що коли дитина попадає у інше оточення, інші життєві умови, вона зберігає їх чистоту й певність. Ця здібність охороняє людину від впливу інших, надає характерні риси, відокрем-

люючи її від загалу. Нарід від народу відрізняється в силу того, що дитина живе в певному оточенні. Окрім спадковости, яка міцно тримає цілі раси й народи в їх особливостях, виховання рідного осередку зміцнює їх силу сумою певних впливів, властивих данному народу. Мандрівники по Туреччині свідчать, що ті українські села, які пішли з українських родин, що переселились туди кілька століть попереду, понині зберігли чистоту мови, побуту, поведень, властивих нашому народу. Те-ж саме ми спостерігаємо в німецьких колоніях, грецьких, молдавських і російських селах на Україні.

Останнє вимагає того, щоб в період дитинства, в вік, коли складаються звичні рухи, дії й поведження, зразки, які прищеплюють людині ті або інші звички, були відповідні нашим найкращим бажанням, людським бажанням.

Діла й настрої тих людей, що оточують дитину з перших років життя дитини, стають завше її зразком. Погане й гарне, шкідливе й корисне переймається нею від батьків і дорослих, і потім це стає тим, чим керується в житті своєму людина. Батьки не помічають сили свого впливу на дітей, на утворення їх характеру. А вплив їх надзвичайний. І нема на кого скаржитись, коли дитина з'явиться двійником батька або матері. Вони також не тільки народили, але й виховали своїми рухами, діями, вчинками, поведженням.

І хочеться сказати, чуючи скарги батьків на дітей: Не скаржтесь, бо на себе скаржетеся. А замість того, щоб карати дітей, відкатували-б попереду себе за те, що не вміли бути гарним зразком дитині. Вона-ж винна може тим, що мала вуха, якими чула, мала очі, якими бачила, мала чуйну душу, в якій відбивався весь світ, а з ним і ви добрі й злі, роздратовані й лагідні, ласкаві й караючі, гнівливі й смирні, хазяїновиті й нехазяїновиті, охайні й брудні, чесні й нечесні, зо всією своєю чистотою й брудом— всі ви, горді собою батьки, відбилися в ній. Але хто її в цьому обвинуватить? І нема чого скаржитись, бо на себе скаржетеся!

V.

Вплив оточення на переймання ¹⁾.

Всилення тих або інших рухів і дій іде через оточення, яке відіграє значну роль в житті дитини. Це всилення іде по-за її свідомістю. Принатурюючись до оточення, вона підпадає його впливам, підлягає невільно його владі. Дитина—раб оточення. Воно, пригнічуючи волю дитини, її почуття, охоплює й опановує її істотою.

Як часто нині чуєш скарги вчителів на те, що діти все тягнуть, що лежить несхованим. Ми пережили часи сваволі й безкарности. І на дітях цей стан оточення відбився надзвичайно, як відгук на звуки в найчуйнішому музичному струменті. На всяку зміну в оточенні дитина відразу відгукується своїми вчинками й поведженням, своїми діями.

---

¹⁾ Більш детально дізнатись про вплив оточення на виховання дитини можна в таких моїх брошурах видання Т-ва „Час“ з „Педагогічної Бібліотеки“: № 2 „Страх і кара та їх вплив на виховання дитини“ і № 3 „Моральне виховання“.

Під час світової війни наші діти гралися в війну. Під час революції—в барикади і боротьбу двох світів. Арешти, розстріли, сваволя знайшли відбиток в грах і поведженні дитини. Я бачив, як діти 4—5 років гралися в чекистів. Озброєні палочками замість револьверів і рушниць, вони робили суворі обличчя і, націлюючись на свого товариша, вигукували: „Не з міста! Пах!“ і нещасна жертва падала на траву і т. д.

Всиленню підпадають і дорослі, але в них воно діє слабіше. Дорослі мають більше сили волі, щоб утриматися від такого всилення. Дитина-ж ще надто має слабу волю, щоб не відгукуватися на те, що діється навкруги.

В випадках поганого впливу оточення ні карі, ні накази, ні словесні поради не допоможуть. Тут тільки одне доцільне, це змінити життєві умови. Скаржаться на те, що діти курять, п'ють горілку, лаються, брешуть. А хіба діти винні, що навколо них курять, п'ячать, лаються, брешуть, ворогують, нищать один одного? Вони повторюють те, що бачуть. Іншого зразка у них немає і вони не можуть бути іншими, бо іншого не знають. А чого не знаєш, не бачиш, того й зробити не можеш.

Пригадую шістьнадцятирічного злодія-юнака. Він вбив крамаря й крамариху з метою їх пограбувати. Син середняка. І не злидні підбили його на це страшне діло. Він дійшов до нього під впливом родинного оточення. Почалось воно з того, що йому наказували спіймати чуже курча або курку, які забігли до їхнього обістя. Курку їли й хвалили хлопця. Потім він залазив в чужі льохи з товаришем, і мати ложкою ділила награбований смалець, масло, сметану і т. ин. Далі, виростаючи, поширювалась і його діяльність. Батько й мати не стримували його, а навпаки роз'ятрювали його душу порадами й участю. Кінчилось тим, що невинна дитина несла одна всю кару за провину батьків.

Є країни, де вже це зрозуміли. І там існують карні закони, по яких батьки відповідають за вчинки своїх дітей. Яка сила батьків була-б покарана у нас, коли-б такий закон існував!

Оскільки відбивається на дітях оточення, досить порівняти дітей робітників і панів, дітей села й міста.

Живучи в різних життєвих умовах, вони мають цілком інші звички, дії, світогляди. Це ніби дві чужі одна одній особи. Всі вони народилися одним шматочком тіла людського, але огочання й умови зробили їх тим, чим вони є у кожній верстви суспільства.

Не малу роль у всиленні відіграє товариство та товаришування. Діти прагнуть до гуртування і засновують різні таємні товариства, які часто мають шкідливу мету: крадіжки, гри в карти, різні погані звички.

Останнє безумовно батьки й вихователі повинні знати. Коли ви хочете справді вести дитину до справжнього виховання, ви не повинні бути байдужими до того, з ким товаришує дитина, якими гуртками захоплюється. Ви повинні знати, хто і що впливає на неї. Товариство одноліток буває сильніше за вплив дорослих.

І коли ви бачите, що ваша дитина почала сперечатися з вами або, як грубо висловлюються, „огризатися“, то причини цьому треба шукати зовні, в товаришах (звичайно, коли ви самі не даєте до цього приводу). І чим менше родина дає задоволення

дитині, тим сильніше вона лине до товаришів. З родин, в яких немає радості, життєвої бадьорості, жвавої цікавої праці, діти біжать на вулицю і кидаються в обійми вулишної сваволі, вулишних інтересів, вулишного життя.

Здібність дитини втілювати те, що дає їй світ речей, що її оточує, лежить в природі самовиховання, самоудосконалення. Без цієї здібності людина не могла-б розвиватися. Ця здібність примушує дитину шукати дій. Ознайомившись з одним, вона шукає нового, від цього до слідуєчого. І так як по шаблях дитина підвищується в своєму розвитку. Але її недосвідченність, її слабкі сили і неуміння керувати своїми рухами, діями ставить конечну потребу допомоги дорослих.

Дитина все хоче знати, все відчутти, все пережити. І це повинні скористати батьки й вихователі. Вони повинні скласти такі умови, при яких діти з найменшою шкодою для себе зможуть пройти тяжкий шлях підготовки до життя. Все потрібне їм вони здобудуть від нас. І це потрібно зробити, а інакше дитина буде шукати цього зовні. І не ганьбіть її потім, коли шукання приведуть її до поганого й шкодливого.

Не підбивайте дитину на зло своїми вчинками, своїм поведінням. Більше розумної чуйности до бажань її, побільше уваги до її потреб. Не чекайте, поки вона прийде до вас, ідіть ви до неї. Думайте про неї завше, а не тільки тоді, коли вона своїм вчинком нагадає про себе. Не будьте тим божевільним, який, побачивши у своїх колін свого сина, запитав: А ти хто такий?—Я-ж ваш син Петрусь.—Син? Петрусь? Так, так... Був, був... Так це ти, мій Петрусь! І він охопив голову сина і, обливаючись слізьми, цілував його. І потім раптом відштовхнув від себе: О, ні, ти не син мій! Ти гадюка! і поніс.

От такі є й батьки. Як божевільні вони тільки инколи пізнають в дитині свою дитину. То катують, то пестять, то клянуть, то голублять. І тим призводять її до вчинків, від яких батьки доходять до распачу до божевілля.

Я знаю одну матір, яка благала смерти, аби не бачити своєї покаліченої її вихованням доньки. І коли ця донька хотіла її задушити своїми руками, мати вважала це найвищою й справедливою карою для себе.

Таку свідомість матері я здибав тільки один раз. А бачив я таких матірок сотні й тисячі!

VI.

Значіння діяльності в розвитку дитини ¹⁾.

Здібність переймання ґрунтується на рухові й діяльності дитини. Дитина змагається зміцнити й удосконалити свій організм рухальними працюваннями. Вона бігає, плигає, плаває, перекидається, співає, вигукує і цокотить без кінця. І тільки ніч та втома звалюють її в ліжку. Але прокинувшись вона знову в русі, в діяльності.

---

¹⁾ Детальніш про це від VI до XIII в моїй праці „Трудова практична педагогіка“. Вид. „Книгоспілки“.

У жвавої здорової дитини все горить в руках: то порве, то розіб'є, то повалить, там зачепиться й роспанахає собі сорочину або штанці, то підніме галас і вереск, то раптом зникне і вже відгукується на городі, в леваді, на вулиці. Про все їй треба знати, про все довідатись. В русі вона живе, в русі вона здобуває знання, в русі вона розвивається і пізнає світ.

Треба дивуватись тій силі природи, яка так безупинно діє в дитині. Безулинно штовхає її до нових і нових переживань, до нових і нових працювань її тіла. Дитина *мусить діяти, мусить рухатись*, щоб пізнати речі та їх взаємовідносини. Людина, яка в дитинстві не рухалась, не мала дитинства. І не правдиві ті батьки, що забороняють дітям бути шумливими, рухливими, бути дітьми.

Між діяльністю нашого тіла і розумовою є внутрішній зв'язок і залежність. Кожний образ має свій рухальний бік. Коли ми говоримо про яку-небудь річ, то ми собі уявляємо її такою, якою її бачили або яку відчули нашим тілом. Цукор, сіль, кислота, олію, масло ми уявляємо лише тоді, коли пробуємо; біле, зелене, червоне—коли побачимо; гаряче, холодне, тепле—коли відчуємо; високе, низьке, середнє, товсте, тонке, гостре, тупе—коли дослідимо руками. І всі ці знання сполучені з нашими рухами, вільними або невільними. Вони занотовують їх властивості своїми зовнішніми органами й своїми рухами. Далеко, близько, вгору, вниз, вліво, вправо, назад—все це ті розуміння, які здобуваються власним досвідом. Бігати, сидіти, стати, лягти, пити, плювати, бити, скакати—знову все те, чого без руху, без переживань не пізнаєш. І далі все, що дитина знає, то те пройшло через її органи почуття, через рух і діяльність всього організму.

Дитина вивчує світ через свою діяльність. Для ясности й повноти розуміння вона повинна відчути все тілом. Того вимагає її природа. І буде надто шкодливо пригнічувати розвиток її наказами не рухатися. Розум її від того не зможе вільно й буйним квітом розцвіти, він завчасно зав'яне, ослабне і загубить здібність і можливість удосконалюватись. Від чого страждатиме вся її істота, весь розвій її організму.

Діти селянина й робітника в кращих умовах, ніж діти інших верств нашого суспільства. В селянських родинах дитина дуже рано бере участь в праці своїх батьків. Вона граючись повторює працю батьків; граючись пропонує свої послуги батькам. І батьки охоче дають їм посильну працю. І дитина зростає в праці, в русі, в діяльності. Дитина тесляра, коваля, бондаря і т. ин. крутиться в майстерні батька і змагається поруч з ним щось робити, використовуючи приступні їй струменти.

Инша річ в верствах не робітничих,—тут немає для дитини здорового прикладу, немає тої природньої можливості через переймання рухатися й діяти. Дитина весь час повинна щось вигадувати, аби не сидіти. Батьки безсилі весь час щось давати для праці дитині. І тому вигадки її обмежені лише одним шумом, галасом, зойком, сміхом і т. ин. Все це гарно, але не доцільно. Дітям корисно, щоб одне приходило на зміну другому—весілля й радість, як вибух здоров'я змінювався на працю й доцільно скеровані на добро рухи. „Вихованець мусить працювати,—каже один визначний педагог,—як селянин, а міркувати як філософ, щоб не стати подібним до дикуна“.

Спочатку рухи дитини бувають не свідомі. Але при повторенні цих рухів вони доходять до свідомости. І дитина може робити доцільні рухи. І вона навчається їх задержувати, коли того потребуватиме необхідність. Радість від перемоги своїх невільних рухів є початок волі. І чим більше матиме дитина випадків до стримання й скеровання рухів, тим швидче й вільніше вона набуватиме потрібні їй звички, а з ним пристосовання до умов життя і розуміння світу.

Як часто ми, дорослі, знервовані й роздратовані життям, не можемо переносити спокійно, що дитина ніби безцільно стукає, гупає, вигукує, махає. Ми гримаємо на неї: „Залиш, і тобі не набридло ото гупати?“ Звичайно, ні. Дитина цим вивчує світ, вона пізнає його міць, його властивости, його силу. Навіть немовлятко, що стукає по столі і тарільці ложкою, робить це для вивчення світу. Один батько порахував, скільки разів таке немовлятко відкривало й закривало кришку цукерниці. Він налічив 83 рази. Для нас, дорослих, це дурненьке, безцільне бавлення, для дитини-ж це вивчення світу речей. І так завше і всюди, де є діти. Це той природній, може надто довгий, але єдиний приступний шлях для розвитку дитячої свідомости.

Разом з поширенням досвідів через рух і діяльність дитина поділяє свої рухи, відокремлює їх від інших, зв'язує їх з певними переживаннями і тим набуває все більше й більше звичок, розумінь і знаннів.

Дитинство як у тварини, так і у людини наповнено безліччу рухів і діяльності. Вона силою своєї природи ніби спішить використати цей період, щоб набратися більше досвіду і знаннів, щоб підготувитись до вступу в суспільство дорослих.

І справді, найбільш всяких знаннів про світ ми здобуваємо в дитинстві.

Тільки всі ці знання ніби складаються в шуфляду, з якої ми беремо те, що нам потрібно дорослими.

„Три чверті всіх знаннів,—каже філософ Л. Толстой,—я здобув до п'яти років“. В дитинстві складаються наші соціальні, політичні світогляди. В дитинстві ми навчаємся своїм взаємовідносинам з речами й людьми. І чим більше в дитинстві руху, діяльності, тим більше й наших розумінь.

Не ганьбіть, не шпетіть, не карайте дитину за її рухливість. Дитина в рухові живе, зростає в ній людина. Дайте волю їй бути дитиною!

VII.

Рух і діяльність та знання дитини.

Дитина спочатку повторює, копіює дії дорослих, поки сама не навчиться їх самостійно виконувати, поки не здобуде звичок. Потім, коли вона здобуде досить зручності і досить знаннів, вона залишає повторювати. Вона складає ці міцні й ясні образи в скарбницю духовних придбань, щоб потім при потребі черпати з неї ці розуміння. Образи та ідеї, які пройшли через рух і дії, вільно й легко воскресають під впливом почуттьових вражінь, знайомих дітям з попереднього життя.

Пригадаймо своє дитяче життя: яскраві образи й пригадування припадають на події, в яких ми брали безпосередню участь.

Ясні всі ті події, що вплинули на наші почуття і які сполучені з певними подіями: пожежа, смерть в родині, весілля і т. ин. І майже зовсім ми не пригадуємо тих наказів або тих словесних навчань, якими хотіли наші батьки утримати нас від тих або інших вчинків.

В діях, рухах, робленні, досліджуванні, в працюваннях проходить життя дитини: це її ріст, розвиток, набування знаннів. І тому, коли ви хочите, щоб ваша люба, дорога дитина природньо й без шкоди розвивалася, не забороняйте їй рухатись, досліджувати, жити.

Ця вимога ставить перед суспільством і родиною завдання: змінити освіту й виховання по дитячих освітніх установах—школах, дитячих домах, клубах. Стара наука провадилася в такий спосіб, що дитина не мала руху. Вона мусила бути бездіяльною 3—4 години щоденно. Школа давала книжкову науку, цеб-то виховувала пам'ять. Наука засвоювалася лише памястю, на слова й вислови, а не всебічне розуміння того, що вивчує.

Батьки, байдужі і нерозумні батьки, гадають, що справжня наука—іменно ця, книжкова. І не звертають уваги на те, що дітей треба було гнати до тої школи, що дітей карали, аби вони вчилися. Не загадувалися над тим, чого їх дитина, розумна вдома, в школі сиділа туманом, і ні як не могла осилити шкільної науки.

Ми вже казали, що міцні знання дитина отримує лише тоді, коли все тіло бере участь при здобуванні їх. Школа, яка працюваннями розвиває одну частину тіла, не є правдива. Шкільна освіта мусить будуватися на одночасовому розвитку фізичної й духовної істоти дитини. Тому нова трудова школа є саме та природня, яка може задовольнити повний розвиток дитини.

Трудове виховання дає можливість дитині виявляти свої здібности до руху, діяльності, до цікавої творчости, до життя, повного жвавости й інтересу.

Мати й батько вдома навчають дитину до майбутнього самостійного життя під час праці. Вони бажають прищепити їй корисні звички працюючої людини, ті уміння, без яких в суспільстві трудящого люду не можна перебувати.

Передаючи дитину вчителю, вони не повинні вимагати, щоб змінювалися цілком напрямок і спосіб навчання. Школа мусить продовжувати родинне виховання. Повинна злитись з попереднім життям дитини. Наші освітні установи повинні бути школою життя. Повинні готувати дитину до праці й знаннів, які сполучені з корисним трудом.

Велика помилка нашого суспільства та, що вони, по-перше, звикли до старого книжкового навчання, по-друге, вважають, що трудова школа є з одного боку ніби ремеснича, а з другого—в якій не навчають грамоті й иншим наукам, а лише навчають фізичній праці.

Що торкається першого, то треба зауважити, що з цим не легко боротися. Коли ми всі вивчені цим способом і гадаємо, що нам від цього шкоди не було, то тут нічого не зробиш. Тут однаково мислять батьки і той селянин, що, прослухавши уважно поради агронома, говорить: Ет, наші батьки хліб їли без цієї науки, та й ми не голодні. Так по-старому звик він обробляти землю і до нового не хоче призвичаюватися. Так тяжко нині звикати до нової школи. Хоч баче селянин, що новий засіб

обробки багато вигідніш, ніж старий, але звичка сільніша за розум. Це-ж так мислить тоді, коли вигода ясна. В освіті й вихованні, здобутки від яких не виміряєш і не виважиш, то й поготів. А те, що дитина й швидче, й вільніше розвивається, що робить повніший запас знаннів, потрібних в майбутньому житті, то мало цікавить батьків. Звичайно навчалися грамоти й старим засобом, та що користи було від тої науки? Що мало життя від неї? Для суспільства, для держави, які будують своє життя на жвавій, творчій праці, трудова школа особливо важлива. Держава не може марно витратити народні гроші. Вона хоче містити цей капітал, яко мога вигідніш. А в цьому разі вибора бути не може. Стара наука пригнічувала здібности дитини, нова—розвиває їх, зміцнює працею і готує нових громадян для нового працюючого суспільства, яке поважає труд і яке кладе в основу свого добробуту працю.

Що торкається другого погляду на трудову освіту як на професійну, то тут просто переплутуються розуміння. З 10—12-річної дитини ми не можемо робити ремесника. Коли діти навчаються в нашій школі шитву, чоботарству, теслярству, гончарству і т. и., то це все для того, щоб від цієї праці іти до науки, щоб озброїти дитину тим звичкам, з якими легше їй буде далі вчитися ремесництву. Наша дитина, закінчивши початкову освіту, повинна не тільки уміти читати й писати, вона повинна бути людиною, яка при всяких обставинах знайде собі місце в трудовому суспільстві. Вона з'уміє бути корисною, вона пристосується до умов оточення, бо знатиме все, що в основі лежить такого суспільства.

Нова школа широко використовує природну здібність дитини до руху й діяльності. А це виправдує її й робить її життєвою й конечною.

VIII.

Виховання органів зовнішнього почуття ¹⁾.

Весь світ впливів дитина приймає органами почуття. Очима вона бачить і схоплює форми, колір, розміри речей; вухами чує звуки, відрізняє по звуку речі й їх властивости; по смаку вона пізнає їжу, питво і взагалі живлення; нюхом вона чує запах речей і визначає їх; дотиком вона пізнає нерівне, гладеньке, тепле, холодне, гостре, тупе, колюче; нарешті м'язевим почуттям дитина пізнає важкі й легкі, м'ягкі й тверді речі. Словом, весь світ речей, їх властивости вона відчуває й пізнає своїми органами зовнішнього почуття.

Оскільки вони важливі для розвитку людини, то це видно хоч би з того, що коли ми позбавлені якого-небудь з цих органів, то весь наш світогляд змінюється: в нас не має певного розуміння речей. Сліпий від народження не знає й не може знати, що таке біле, чорне, сине, червоне, не може розуміти фарб. Окрім того і самі форми для нього не уявляються такими, як у зрячого. Я здибував людей, що не мали смаку. Вони їли з однаковою насолодою солоне й солодке, пахуче й вонюче. І світ їх уявлень був неповний.

¹⁾ Ширше див. в моїй праці „Практична трудова педагогіка“. Вид. „Книгоспілки“.

При вихованні дитини непомітна хиба в прийманні й відчутті органів має величезне значіння. Ми вимагаємо від наших дітей того, що ми самі знаємо і як ми все розуміємо. Це ми, нормальні, здорові люде, і коли дитина не має ніяких хиб в своїх органах зовнішнього почуття, вона буде все так робити, як ми того хочемо. Але лише в неї яка-небудь хиба, вона не може робити так, бо вона не розуміє наших вимог, її органи почуття не дають їй того, чого ми вимагаємо. От тут і полягає багато тяжких моментів в житті дитини. Вона хоче робити так, як загал вимагає, і не може.

Батьки-ж, які не знають і не загадуються над причинами дитячих вчинків, не рахуються з цим, а настирливо і уперто вимагають робити так, як вони хочуть. І звичайно дитина страждає невинно, страждає, не розуміючи, за віщо її карають і чого власне хотять.

От чому ми вважаємо потрібним зупинитися хоч коротенько над вихованням органів зовнішнього почуття кожного з'окрема.

Зір. Народжена дитина вже з перших днів шукає очима світла. Вона повертає голову, лише ви відчините віконниці вранці, або внесете лампу ввечері. Вона стежить уважно за рухом світла. Потім вона виявляє свою радість при світлих, блискучих речах, насолоду від них.

Далі, коли очі остільки пристосуються до світла, що можуть розпізнавати різкий, сильний, слабкий і м'який світ, вона починає відчувати приємність і неприємність від нього. Приємність виявляє радістю й уважливістю, а неприємність—заплющуванням очей.

З часом дитина починає пізнавати фарби. Одні з них їй любі, і вона тягнеться до них, а інші їй не подобаються, і вона або ставить до них байдуже, або нервується й роздратовується. З фарбами звичайно сполучаються й ті речі, які нею пофарбовані.

Далі дитина пізнає форми речей. Але й форми речей не всі однаково подобаються їй. Невеличкі речі їй більше подобаються, ніж великі. Дитина лякається високої людини, великої собаки і любить маленьких звірятко і тваринко.

Беручи все це на увагу, батьки мусять охоронити зір дитини від всього, що їй не приємне. А найголовніше вивчити і дослідити, чи нормальний у їхньої дитини зір, чи здорова вона на очі.

Оскільки нездорові очі впливають на рухи, дії й вчинки дитини, це видно з такого простого факту. Жвава, весела, бадьора дитина стає млявою, сумною, лише вона захворіє на очі.

Один вчений досліджував хлопчика, який дивував всіх своїми негречними вчинками. В школі він був не уважний, неслухняний і ніколи не робив так, як йому наказано. Три роки дослідник не міг з'ясувати причин такого поведження дитини. І лише лікар відкрив таємницю. Він дав дитині очки, які направили його зір, і з того часу дитина цілком змінилася.

Придивіться уважненько до своїх дітей, і не всі вони однаково роблять одну й ту-ж працю. Короткозорі до всього наближаються, коли шиють, читають або пишуть, та згинають своє тіло остільки, що це шкодить і здоров'ю. Далекозорі навпаки. І замісто того, щоб вимагати й наказувати, а часом і карати, найкраще звернутися до лікаря.

А скільки інших всяких недоречностей буває у дітей, які виникають з внутрішніх причин їх органів! Хиби їх непомітні для неуважних батьків. А коли неуважна людина, то і вчинки її неправдиві і шкідливі. Коли ж це ходить про мертві речі, то це ще невелике лихо, але коли ми маємо діло з живою істотою, то тут може бути непоправима шкода,—духовне каліцтво дитини.

ІХ.

Слух. Легко спостерігати, як відгуклива дитина на звуки. Вже в перші тижні народження вона виявляє велику чуйність до найменшого шуму. Дитина здригується і починає моргати очима, лише почує який-небудь гуркіт, голосний і раптовий сміх, чихання і т. ин. Пізніше неприємні й сильні звуки викликають на обличчі виявлення ляку. Такі виявлення незадоволення є природній захист свого органу слуха.

Природа як ніби підкреслює всю вагу цього органу для людини. Справді, оскільки цінний й важний для людського розвитку слух, видко хоч би з того, що людина, яка від народження глуха, завше буває німою (глухоніма). У людини, що позбавлена слуха, пізніше (під час хвороби або якого-небудь лиха), мова стає обмеженою, а з часом і зовсім зникає уміння говорити.

Голос близьких людей (матері, батька, старших сестер і братів) викликає у дитини ознаки задоволення. Вже на четвертому місяці співи матері або няньки заспокоюють її. Велике задоволення має дитина від людського голосу, його м'яких, неголосних звуків, і навпаки грубі, різкі, відривчаті звуки голосу викликають неприємне почуття.

Те, що дитина любить робити сама шум і галас, зовсім не означає, що можна це робити старшим, що оточують її. Своїм галасом, криком дитина змагається досягти визнання в ній „соціальної“ особи, охоронити свої права яко члена суспільства.

Здоров'я дитини залежить від міцного сну, який не порушувався б зовнішніми причинами. Спочатку народження чуйність дитини не велика, але вже в кінці першого місяця дитина прокидається й не спить, коли в хаті ходять або голосно говорять.

В великих місцях діти більш нервові й не спокійні, ніж в селі. Шум міста з його раптовими різкими звуками і взагалі масою шуму впливають зле на організм дитини. Звичайно дитина зовнішнє може не виявляти поганого впливу шкідливих звуків, бо вона пристосовується до них. Але це тільки здається в силу нашої неуважности до виявлень її. Я спостерігав семи років дитину в дуже шумливій місцевості під час сну. Від кожного різкого й раптового звуку його тільце здригувалося, чоло зморщувалося і воно починало щось ві сні бількотати. Інколи дитина раптом прокидалась, підводилась і знову безсило падала на ліжко.

Материнське почуття й досвід захищає дитину в малому віку від всяких несподіванок. Вони змагаються попередити дорослих від голосного шуму. Мати змінює навіть свій голос біля колиски дитини. Розмова з дитиною ведеться ніжно, ласково, м'ярко. Але надто багато є таких матірок, які позбавлені цього природнього відчуття, і гадають, що їх грубий і дзвінкий голос для того, щоб оглушувати дитину.

Звичайно, ми не можемо довести, оскільки зле впливає на розвиток дитини галас і шум навколо неї. Але знаємо, що ласка, ніжність, м'яккість в поводженні з дитиною надзвичайно гарно впливає на її характер і поводження з іншими. Оточити дитину цим—це зробити її життя радісним, щасливим. А в радісному стані дитина вільніше росте, розвивається, підвищуються її життєві настрої, викликаються бадьорість, життєрадісність, підвищується її моральна істота,—істота людини без злоти, гніву, незадоволення. В такому оточенні визріває лагідна, добра, м'яка душа.

Придивіться уважненько до родин, в яких панують сварки, лайки, галас і грубість, і ви помітите, що і діти ростуть такими-ж. Печатка грубости, роздратованности, неухважности й непошана до других лежить на рухах, поводженні й вчинках дітей, що вирости в цих умовах. Душа її грубує, перестає бути відгукливою на ніжні виявлення, а відціля і грубі поводження, нестриманість. І, розумово, дитина стає обмеженою, не чуйною до переживань інших.

Ми вже говорили про залежність розумового розвитку від розвитку фізичного або тілесного. Чим розвиненіш дитина фізично, тим і розумово вона ширше і глибше розвинена. Коли ми не притамуємо її фізичну природу, коли не зробимо її органи чуйними до найтонших впливів, то і розумово вона не буде глибоко розвиненою.

Приймання звуків від речей—це розуміння їх властивости, це знання про речі. Хто працював з глухонімими, той знає, як тяжко розумово розвивати їх. Розумові знання ідуть поруч з розвитком нашого тіла, його органів почуття. І коли порушено одного з них, як випадає ціла низка впливів, образів, ціла низка переживань, яких не можна нічим замінити.

Дитина, у якої не виховано слуху, приймання звуків од світу речей, розумово буде відсталою. Чуйність тіла підвищує й чуйність душі. Чим більше тонких переживань, чим чуйніші наші органи почуття, тим більше занотовань, більше впливів набірає дитина для свого майбутнього життя.

Я вже казав, що в дитинстві виховується новий громадянин для нового суспільства. Ідеали, які поставило собі це суспільство,—це не сварки, не ворогування, не кров і ненаситима злоба, а мир, спокій, любовне співробітництво трудового громадянства. І лише тонка, чуйна, відгуклива душа зможе в такому суспільстві втілити ідеали нового суспільства. Зможе будувати нове колективне людське життя.

Любіть в дітях отце майбутнє. Виховуйте їх для нього, виховуйте її для неї самої. Щастя наше полягає в умінні знайти своє місце в громаді, знайти працю на користь людям, на користь суспільству. Тоді прийде й та радість життя, та сила, яка горами рухає.

Х.

Смак і нюх найчастіш діють разом. Дух тої або іншої страви впливає на смак. Людина, що не чує носом духу їжі, не має й смаку. Вона їсть все, що подадуть, лише тому, що голодна. Для неї байдуже, чи страва пахуча, чи смердюча, вона не розуміє цього, вона позбавлена відчуття паху, а тим одночасно і смаку.

Мене можуть запитати, а що від того їй станеться? Багато де чого шкідливого. Не будемо говорити, що нюх і смак попереджують людину від шкідливого живлення для її тіла. Скажемо лише про те, що чим грубіші органи почуття, тим грубіша й душа.

А грубішають органи почуття від того, що ми їх не удосконалюємо, і від того, що на виховання їх не звертаємо в дитинстві уваги. Нюх дитини розвивається дуже рано. По паху тіла своєї матері вона пізнає її. Немовлятко часто-густо не бере грудей чужої жінки, хоч буває й дуже голодним. Це говоре за те, що з пахом сполучаються й наші перші свідомі вчинки.

Діти підпадають своїм почуттям і в залежності від переживань роблять те або друге. Так, часом діти не хотять їсти тої або іншої страви і не тому, що вони вередують, як це здається батькам, а тому, що вони не можуть перебороти свого відчуття огиди до страви. Пригадайте, скільки ви пережили в дитинстві тяжких часів через те, що ви не могли перебороти цього почуття, і одночасно пригадайте ваші душевні переживання образи і душевної болі, коли вас примушували перебороти це почуття.

Звичайно, треба відрізнити примхи і справжні почуття. Тут можливий один шлях—умовлювання дитини покуштувати, а коли це не допоможе, то краще залишити її. І чекати того часу, коли дитина сама переборить це почуття. Словом, дати волю природі, а вона, як завше, легенько, без особливих поразок виправить хибу в дитині; ви-ж тільки допомагайте їй в цьому.

Дотик. Перші розуміння про світ дитина отримує при рухові свого тіла і одночасно з рухом через дотик ідуть і приймання й розуміння властивості речей. Немовлятко несе до рота все, що захоплять його рученята. Рот у неї—це спочатку найчуйніший орган, яким вона визначає властивості тих речей, з якими вона може знайомитися безпосереднє.

З часом чуйність розвивається і розпросторюється на кінцевості тіла: ноги, руки. Особливо багато пізнає світу вона руками. Дитина все змагається обмацати ними, все пізнати через них.

І як не правдиві ті батьки або вихователі, які б'ють дитину за те, що вона своїми рученятами лізе всюди! Даремна річ, щоб ви не робили, а вона все таки буде ними пізнавати речі. Це спочатку найлегший засіб для людини. Але і для дорослої дотик має не менше значіння. Ми при оцінці речей беремо в руки або руками обмацуємо їх. Оскільки дотик відограє велику роль в житті людини, видно хоч би з того, що для сліпих дотик замінює зір.

В данні часи при вихованні дитини особливу увагу звертають на розвиток дотику і через нього хочать зробити дитину чуйнішою й розвиненішою. На ньому будуються майже найбільше перших розумінь про світ і викликання інтересу до нього.

Есть ще у нас м'язове почуття. Дитина ламає, розбиває, рве, роскусює речі. Робить вона це не з злої волі, а тому, щоб взнати їх властивості. Звичайно часто-густо це стає від незручності дитини,—наприклад, коли невдалим рухом вона повалить ту або іншу річ, коли зачепить, розмахуючи руками, і розіб'є або розірве щось. В більшості-ж це іде від внутрішнього бажання дослідити, взнати ту або іншу річ.

Дитина багато бігає, плигає, рве, ламає, ріже, рубає, бореться, плаває і т. ин. І все це сполучене з приємними переживаннями м'язового відчуття. І ми, дорослі, переживаємо те-ж саме, але ми вже звикли погоджувати свої вчинки з умовами оточення, доцільністю наших рухів при вчинках. Тому ми стриманіш. Дитина ще не навчилась цьому своїм досвідом, і вона не стримана в своїх рухах, діях і вчинках.

І чи буде доцільно нам забороняти їй пізнавати світ? Звичайно, ні. Бо без власного досвіду вона не визнає й не пізнає світу.

Всі ми пережили дитинство, всі ми заважали дорослим спокійно жити своєю жвавистю, своєю цікавістю, своїм жагучим бажанням все перепробувати, все пережити. І ми повинні дати волю новій людині пережити дитинство. На це має природне право кожна істота, а тим паче людина.

В рухові, в діяльності ми розвиваємо свої органи приймання. Через наші органи почуття входять в нашу душу ідеї, образи й розуміння про речі—це двері й вікна нашого розуму. І коли ви хочете, щоб не було темряви в душі дитини, в її розумі, не зачиняйте їх всякими погрозами, гриманням, карами. Хай світить через них сонце світу, хай проходить свіже повітря знаннів про речі, хай дитина дивиться і пізнає світ через відчинені органи почуття свого тіла! Робіть її зрячою. Сліпі не потрібні для нового життя.

XI.

Труд і гра.

Гра в дитинстві є той закон природи, якому підлягають всі істоти. Дитинство для того й дано нам, щоб граючись готувати себе до трудового життя. Цей закон природи примушує дитину витратити енергію фізичну й духовну в приступних для неї формах, щоб удосконалити свою істоту. Гра є приємна діяльність, яка озброює тіло певними зручностями для боротьби за існування.

В розуміння гри входять різні види діяльності: труд, бавлення і праця взагалі.

Але що-ж власне треба назвати грою? Де хто гадає, що праця і гра не одне й те-ж. Тут ми говоримо лише про гру в дитинстві. Ми, дорослі, вкладуємо в гру зовсім інший зміст, ніж діти. Гра для нас є відпочинок. Для дитини гра є та-ж праця. І як праця зморює й знесилює дитину, так і гра.

Коли ми шукаємо гри після праці, то дитина грається тому, що другого виду діяльності вона не знає. Для неї гра це є витрата енергії, зусилля тіла і душі. Кожну гру вона вважає серйозною працею.

Придивіться до малої дитини: бавлючись, вона шиє, варить, пре, прасує, робить возика, стругає, забиває, підмітає, маже, ліпить, малює і т. инш. Робить все те, що ми, дорослі, вважаємо за працю. Ріжниця може лише в тому, що всю ту працю вона переводить з радістю, задоволенням, сміхом, приємністю, а ми як обов'язок, а инколи як прокляття, як кару.

Дитина відпочиває, коли спить. А лише прокинеться, вона перебуває весь час в русі, в діяльності. Поділяючи свою працю на гру і труд, дорослі переносять ці погляди й на дитячу діяльність. „Семене, чи не набридло тобі ото цілий день гратися, краще двір підмів би, пополов би грядки“,—навчає мати свого 7-літнього сина. А Семен цілий день робить кораблика, аж пухирі на руках від ножа. Мати гадає, що він бавиться, а Семен працював до поту.

Дитина не бачить різниці між грою й працею. Тільки потім дорослі прищеплюють йому відокремлення одне від другого.

Від того, що ми самі неправдиво дивимся на діяльність дитини, ми не можемо й розуміти все значіння гри для людини в дитинстві.

Коли ми порівнюємо ті переживання радості й задоволення, які дають гра і праця, ми не здибуємо різниці.

Так, і в грі, і в праці є, по-перше, задоволення від зусілля; по-друге, досягнення певної мети; по-третє, працювання для зручності; по-четверте, можливість пригод, щасливих і нещасливих випадків. Тотожність гри й праці виявляється також і тоді, коли вони переводяться і під час втоми. Надмірність в праці й гри однаково не викликає незадоволення і знищує в них втіху, приемність, бажання.

Далі гра й праця також близькі по особистому відношенню до них. Гра, нав'язана дитині, перестає бути задоволенням.

Дитина завше вишукує гру, яка відповідає її стану. Виснажені або слабенькі діти граються инако, ніж діти здорові, бадьорі, ситі.

Працю, яку діти вибирають сами або яку вони люблять, переводять її охоче, з насолодою. І, навпаки, праця, яку дитина не вибирає, не дає їй тої насолоди, яку відчуває вона при вільному виборі.

Даремно гадати, що заміною праці грою і навпаки можна підвищити цікавість до них дитини. Тоді, коли і праця, і гра не виходять з внутрішнього задоволення, і праця й гра стануть мукою для дитини.

Для батьків і вихователів важливий душевний стан дитини, а не назва—праця або гра. Важливий той стан, коли вона не має зупину в своїх бажаннях, в своїй діяльності, коли безупинно іде від одної дії до другої. Тому вихователи мусять вважати рівноцінними і гру й працю у виявленнях дитини.

Але ми самі винні, коли привчаємо дитину поділяти всю свою діяльність на цінну й нецінну, на корисну й некорисну, на труд і гру. Дуже рано ми цю різницю підкреслюємо своїми увагами. Як часто наші діти чують такий вислів: „Годі бавитись, іди попрацюй“.

Звичайно так наказати дитині легше, ніж взяти і скерувати її бавлення на те, що нам потрібно або що корисніш для неї. Для того ми, й батьки й вихователи, допомогати дитині щоб вона не робила зайвих зусиль, а швидче здобула уміння й знання, потрібні в дальнішому житті.

Ми мусимо при вихованні надати грі инший характер, ніж ми їй надаємо. Гра є дитячий труд, такий же серйозний, як потім в житті серйозним буде справжній труд.

Людина в своєму рості й розвитку підпадає поступовості. І дитинство для того в неї, щоб свої малі сили вона могла використати якомога ширше і якомога легше. Найлегший спосіб праці в дитинстві є гра. Її й потрібно використовувати, щоб з часом обернути в серйозну, але радісну, як гра в дитинстві, працю.

XII.

Труд і його вплив на виховання особи.

Гра, як ми вже зазначали, є форма діяльності, яка сполучена з витратою м'язової сили, енергії. Бувають гри, які не потребують цього. Фізична-ж праця завжди з'єднана з м'язовою діяльністю. Тому коли ми говоримо про працю, то розуміємо именно таку діяльність, де є витрата фізичної енергії м'язів. В цьому разі й гра також може бути серйозною працею. Все залежить, який вигляд надасть їй вихователь.

До цього часу труд взагалі обходили при вихованні. Лише дитина досягала 8 років, її змагалися батьки послати до школи, в якій вся наука скупчувалася біля книжки. Дитина розглядалася як особа, що складається лише з одної частини—духовної. І от цей бік і змагалися пам'яттю розвивати.

Дитина не доцінювалася школою. Забувався цілком другий бік її природи—тілесний. Ніби всі наші приймання й відчуття не відігравали ніякої ролі в розвитку дитини. Ніби фізичний труд не мав ніякого відношення до її духовного розвитку. І так було до часів революції.

Нині ми бачимо, як держава всякими способами змагається заповнити цю хибу старої школи. Труд по школах став основою освіти, основою науки. Але одне—ропорядження влади, а друге—переконавання й погляди батьків та вчителів. Тут панують все ті-ж старі погляди на труд, і тільки де-хто вже починає розуміти й оцінювати його значіння в вихованні дитини.

Взагалі-ж суспільство наше мало знає, що форми діяльності, звязані з працею, обгострюють розум і роблять мислення точнішим, впливають на характер, розвиваючи розуміння законів, діючих в ній, і пошану до неї. Навіть розуміння краси втілюються дитиною сильніше при утворюванні форм. Цінність таких занять, як теслярство, плетіння, будівництво, городництво, садівництво, квітництво і т. ін., не попадало до школи, і її значіння для виховання принижувалося. Труд розцінювався лише з боку матеріального, і тому так нехтувався як батьками, так і вихователями.

Дослідуючи ручну працю та її вплив на дитину, побачили, що вона допомагає їй здобувати здібність міркування. А головне і цінне те в ній, що дитина працюючи привчається точно й справно поводитися з речами, вироблює в собі доцільні рухи, розвиває зручності й уміння поводитися з матеріалом своєї праці і знайомство з його властивостями.

Помічено, що діти, які пройшли трудову школу, різко відрізняються від дітей, що пройшли книжкову. На останніх книжкова наука поклала печатку тупости і непридатности. Вони можуть багато і складно говорити, але не уміють чесно, точно, енергійно й жваво діяти.

Праця в майстернях родить звичку спостерігати, дає розуміння різниці між справністю і невиразністю, неточністю. До цього вони доходять не словесним навчанням, а самою практикою.

Праця розвиває старанність, бо коли робиться яка-небудь річ, то можна її зробити або гарно, або погано. Вона прищеплює чесність, бо тут не можна при допомозі двохзначности заховати від ока свої хитання або своє неуцтво. Праця за вас все скаже. Вона розвиває звичку покладатися на себе. Вона завше надає жвавости рухам і уяві; а інтерес до неї приводить дитину до дисципліни.

Звичайно це зовсім не те, що дає людині праця ремесника при витворі якої-небудь частини цілого, якого ремесник навіть уявить не може. Школа не ремеснича установа і до професії не готує. Труд в ній є радість життя і головний чинник розвитку дитини.

В праці дитина прикладає всі свої сили, виявляє діяльність і в царині внутрішніх інтересів, які виникають в неї під впливом оточення і умов життя.

Праця в трудовому вихованню є тим внутрішнім стремлінням, яке виявляється зовнішнє в ній. Вироблена річ дитиною має в собі частину її. В ній вкладено не тільки сили тілесні, але і розум, її смак, її приймання.

Тому найменша річ, зроблена руками дитини, наповняє її радістю творця й винаходця. Коли дитина робить одіж, взуття, меблю для своїх ляльок, то це не є її гра. Це праця, яка дає задоволення і духовному боку її істоти.

Вона в ній живе, росте, розвивається і набуває уміння й зручності. Вона бачить наочно, як поширюються її знання. Вона вже в дитинстві знаходить себе й прозначає собі діяльність в майбутньому. І тому потрібно не пригнічувати в ній стремління до праці словесною наукою, а, навпаки, *працею і через працю* вести її до широкого й глибокого вивчення світу речей, вести до справжніх знаннів.

XIII.

Страх кари у вихованні ¹⁾.

Тільки жорстокість людини, сполучена з розумом, могла утворити ту безліч типів кари, які вживаються нею при вихованні дитини.

Як тільки не карають її, чого тільки не вигадано, аби примусити дитину робити так, як того хочуть! Щось дике, ганебне є в знущанні дорослих над дитиною, і лише тому, що дорослі мають силу й владу керувати малою істотою.

В цьому разі звірі краще за людей. Там батьки змагаються допомогти своїй дитині ласкою й плеканням виростити й розвинути. І коли часом звертаються до кари, то це переводиться просто по-матерньому, без злости.

Між людьми справа стоїть далеко инакше. Ми уміємо стрілами слова отруювати душу, а коли слова не впливають, ми

¹⁾ Детальніш „Педаг. Бібл.“ № 3, „Страх і кара“.

уміємо дошкулити через тіло її духовну істоту. Ми не просто караємо дитину, ми вимучуємо її катуванням душі й тіла.

Караючи, звичайно виправдують себе тим добром, яке буде з тої дитини. Але ми не знаємо випадку в звичайному житті, де-б кара позбулася свого примусового характеру, свого надсильства.

Ми, батьки й вихователі, надто самопевні, надто віримо в те, що розуміємо як слід дитину. Міцно переконані ми, що все, що робимо, нехибне й непогрішиме. Але досить придивитися, досить спостерігти вчинки дітей під час карі і після карі, і нам стане ясно, що ми дитини не знаємо. Наприклад, чому після жорстокої батьківської карі дитина знову робить те, за що її покарано раз, в друге й в третє? Здавалося, біль і погрози могли-б вплинути на її вчинки, але цього немає. Значить, є щось в душі дитини сильніше за цей спосіб науки, непереможне навіть карою. Але що-ж саме? На це запитання правдивої відповіді ми не почуємо від гордовитих своїм всезнавством батьків. Бо вони не знають другої відповіді окрім одної: „Отто таке кляте!“

Цією відповіддю можна виправдати свою невдалість вихователя перед людьми, що повірять вам, але не перед дитиною. Для неї ви залишитесь катом, який для того й існує, щоб мучити й катувати її. Один 10 років хлопчик хвалився мені, що всі в родині молять бога, щоб його батька було забито в копальні. Бо батько б'є матір, катує дітей.

Кара впливає на дитину фізично й духовно. Діти, що зросли на ґрунті повсякчасної карі, надзвичайно перекручені й скалічені істоти. Вони стоять живим докором прихильників карі. Щось тяжке, гнітюче лягло на їх душу і перекрутило їх розум, їх свідомість; зробило їх вчинки неможливими і нетерпимими в суспільстві.

Страх карі—сила з двох боків гостра. Приборкуючи дитину, вона зворушує зненависть, образу й витворює злосливу неспокійну людину, яка живе на шкоді. І, навпаки, кара витворює в людині приголомшення, боягузисть, якість тремтіння перед всяким вчинком, який не відповідає певному порядку. Як ніби каїнове тавро лягло на всю її істоту.

Кара і з'єднаний з нею самою природою страх—це той жах нашого виховання, якого людскість віками не може позбутись. Тяжка данина нашої несвідомости, нашого незнання дитини. Тяжка данина, бо платиться не нашими скаліченими попсованими, а безневинними й чистими як кришталь душами дітей!

І знову хочеться звернутися до батьків з закликком: „Бережіть своїх дітей! Не калічте їх своїм грубим поводженням!“ Ніжна душа дитини—це тонка, крихка й дорога кришталева ваза. Упаде—розіб'ється, а розбившись вже на завше загубить свою цінність.

Страх і кара спричиняються до лиха, до тяжких злочинств. Страх вбиває в людині силу чистих поривань. Тому неможна на ньому будувати виховання. Під впливом його тіло дитини нервується, почуття викликають неправдиві уяви: думка іде неправдиво, розвиток розуму прямує в бік найменшого опіру і витворюється безвільна, боязка, хистка, шкідлива для людськості істота.

Ми живемо і ще довго будемо жити в часи, коли тільки здорові, сильні духом люди можуть витримати серед хвиль бурхливого існування. І звичайно не страхом і карою ми можемо виховати таких людей.

Ми для волі, для буйного життя готуємо нове покоління. І щоб воно змогло використати всі добра, що обіцяє майбутнє, для цього треба виховати їх способами, що набувають сили, якими обдаровано людину в повній мірі природою.

Страх і кару не можна віднести до гарних засобів. Страхом і карою виховуються раби та злодії, ними знищується добро і збуджується зло. Тому при вихованні слід уникати всього, що побільшує почуття страху, що пригнічує й радість і щастя.

XIV.

Розвиток страху, вплив виховання й прикладу.

Страх, як і всяке почуття, розвивається разом з розвитком органів почуття. Ідіоти майже не лякаються і, навпаки, дитина з розвиненою уявою сильніше відгукується на з'явища, що викликають страх.

Спостереження над дітьми дають мені змогу довести, що діти до чотирьох років менш лякаються видимих речей, темряви, звуків, ніж діти старшенького віку, але далі почуття страху збільшується, і в 9—10 років досягає найбільшої відгукливості, а потім знов спадає. С дванадцяти років, коли дитина починає робити свої висновки і задержувати вирази почуття, наступає період самовиховання. Вона починає здобувати владу над виявленням страху.

Але, як ми вже зазначали, дитинство для людини є період підготовки до життя, і кволій, несильній істоті треба допомогти. Треба ще з раннього віку привчати дитину до того, чого вона звичайно боїться. Треба привчати не лякатися тих речей, яких дитина боїться без причини і досвіду. Так, діти бояться жуків, жаб, ящірок то-що, хоч вони нешкідливі. Коли-ж дитина боїться речі через свій досвід, то тут треба бути дуже обережним, щоб не збільшити цього почуття.

В першому випадку досить ознайомити дітей з самою річчю або з'явищем, показати їм, що немає причин боятися їх. В другому випадку справа стоїть складніше. Коли дитину покусали бжолі, то примушувати її не боятися бжіл не можна і тільки довгим шляхом власних зусиль перемагається цей страх. Для цього потрібно виховати в дитині силу волі, утримувати себе від зайвих рухів, шуму і т. и. Але ми можемо здібати дитину, у якої страх в її природі і для якої навіть досвід нічого не допоможе. В такому випадкові краще залишити природі самій справитися з цим.

Розвиток розуму та свідомості багато допомагає у вихованні страху. Страх з'являється часто-густо від того, що ми не знаємо оточуючих нас речей. Не знаємо, що може нам шкодити, а що ні. Маненька дитина навіть метелика й червяка боїться. Але цей страх швидко у неї проходить, коли батько, мати або дорослі покажуть дітям, що вони цілком нешкідливі. Привчаючи

поступово до речей, звуків і з'явищ, можна так виховати дитину, що вона й гарматних пострілів не лякатиметься.

Викорінити з природи почуття страху не можна, але уміти його стримувати—інша річ, це цілком приступне. Тільки для цього не можна користуватися грубими засобами. Природні вихователі—батько й мати, вони-ж і найліпші, коли самі не поповані, не поколічені життям, коли вони не просто „батьки“, а розумні й вдумливі вихователі. І дитина іде за їх прикладом.

Батьки мусять бути гарним прикладом. Не примусом і надсильством виховується людина. Вона в дитинстві бачить вчинки інших, бачить, як ставляться до різних речей і з'явищ, і переймає поведження таким, яким бачить. І от серед боязких людей не витворюються сміливі діти і навпаки. От чому є цілі нації могутні й сильні, яких не лякають з'явища природи й життя. Англієць під час найсильнішої хуртовини на морі, коли кругом жах і смерть, спокійно до останнього моменту виконує свої обов'язки. А є нації, члени яких можуть вмерти від переляку, коли гавк не на них собака.

Допомагає інколи перебороти страх природня цікавість дитини. Вона звичайно відчуває страх перед новими речами, але її кортить дізнатися, що воно, і це перемагає почуття страху; сміливий досвід нищить страх. До цього треба спонукати дітей. За першими кроками йдуть нові, і дитина самовиховується. Діти завше змагаються перемогти в собі шкідливі почуття власним досвідом. Словами тут мало що допоможеш. Коли дитина боїться темряви, то слова не вплинуть на неї. Тут може найкраще діяти лише досвід. І до нього треба завше звертатися. Треба дитині на власному досліджуванні показати, що вона даремно боїться, що все залежить від незнання оточення.

В звичайному житті ми сваримося на дитячу боязливість, примушуємо їх перемогати її, зовсім не вияснюючи дитині, що боятися нема чого. Навпаки, ми всякими розказами, оповитими таємничим і страшним, розвиваємо це почуття.

Треба не забувати одного, що ніжна, чуйна душа дитини буває хвора на страх. Її уява буває сильніша за її волю. І тоді безпричинний страх охоплює дитину остільки сильно, що навіть з досвідом треба бути обережним. Тут місце лікаря. З висловленого видно, оскільки складна дитяча істота і оскільки важко незброєній вихованням людині виховувати молоду душу.

XV.

Страх перед видимими речами й темрявою.

Зовнішні виявлення страху мають в собі глибокі внутрішні коріння. Гадають, що переживання страху перед сильними з'явищами природи первісної людини передавалось з покоління в покоління і досягло наших часів. Двохтижневе курча, почувши крик хижака, виявляє ознаки жаху. Малпи кидаються в ростиці при певних звуках їх віковичного ворога. Грім, блискавка викликають страх не тільки у дорослих, але і у дітей. Дитина часто лякається зовсім нешкодливих тварин. Слон, побачивши мишу, весь дріжить від страху перед нею.

Гадати, що тут вже діє певний власний досвід, не можна тому, що надто багато ми переживаємо безпричинного страху. Так, нічим не можна пояснити переживання страху в таких випадках. Мій знайомий розказував, що в дитинстві його часто посилали по справах до різних осіб іншої верстви. „Я охоче згожувався, але, підходячи до їхнього обістя, завше відчував один і той же страх. Я пересилював себе, але біля дверей до хати так мені бувало лячно, що я повинен був напружувати всю свою силу волі, аби не гайнути назад. Війшовши в кімнату, я ледве тримався на ногах, говорив завше збиваючись і плутаючись“.

Тут безумовно ніякого досвіду не було, а було якесь внутрішнє переживання невідомого і страх перед цим невідомим, який міг бути тільки спадковим.

Для справи виховання важно знати, що у дитини є страх і який незалежний від попереднього досвіду. Дитина боїться „бо страшно“, і чого—вона не знає. А проте від цих переживань багато трапляється вчинків, які шкодять вихованню дитини. Я знаю хлопчика, якого в родині вважали неслухняним, лінивим. А чого то так? Справа-ж була дуже проста. Посилають, скажемо, по горілку до шинку, він не хоче; посилають до писаря, попа, теж не хоче. Хлопчик не може перемогти почуття страху, змішаного с соромливістю, і не йде. А дорослі це вважають неслухнянством та лінощами.

Але в більшості шкодить вихованню просто страх перед тваринами по власному досвіду. Дитина боїться перебігти подвір'я, бо там ходять гуси, лежить пес або коза. Дитина не піде в комору, бо там миші або пацюки, не піде в садок, бо там є бжолі і т. инш. А скільки заважає дитині її уява. В дитинстві я боявся одного розваленого будинку і завше обходив його кількома вулицями. От чому замість того, щоб в крамницю сходити за 10—15 хвилин, я ходив пів години. Батьки гримали на мене, що так довго ходю. Я-ж ховався з цим, бо було соромно признатися.

А страх перед темрявою: скільки з ним сполучено вчинків в нашому дитинстві! Почуття страху перед темрявою діти малого віку не відчувають, але з часом цей страх з'являється і розвивається більше й більше, коли ми не звертаємо на це уваги і не виховуємо. Моя дочка до чотирьох років вільно ходила в темній кімнаті. Після чотирьох років без всякої видимої причини стала у темній кімнаті виявляти неспокій; з часом це почуття перейшло в страх, і в вісім років, зістаючись в кімнаті вечорами одна, хоч би при світлі, щільно причиняла двері в темну кімнату. На моє запитання, навіщо вона це робить, відповідала: „Так ліпше“. Справді, так ліпше, бо, як вона пояснила, темрява кімнати їй уявляється якоюсь марою, що весь час слідкує за нею з темної кімнати, і це звісно нервує дитину.

Майже всі діти бояться темряви, бояться самотности. І цей страх збільшується, коли примушувати дитину. Дівчинку 10 років примушувано спати одну в кімнаті. В ночі їй так ставало страшно, що вона бігла через довгий коридор до своєї тітки і вся в сльозах кидалась до неї на ліжко і довго не могла заспокоїтися. З віком цей страх счезає. Але не кожна дитина вільно й безболісно переборює це почуття в собі.

Спричиняється до страху темряви дитяча уява і ті казки, в яких так багато таємничого і невідомого. До цього спричиняються наші старенькі бабусі, що люблять залякувати дітей своїми вигадливими казками. Кожний з нас переживав в дитинстві страх після тих вечерів, коли багато говорилося про різні страхиття. Але наші переживання мало нас вчать, ми те-ж саме робимо й з своїми дітьми.

Взагалі наша недосвідченість у переживаннях дитини спричиняється до розвитку страху, а не його знищення в дітях. Ми зовсім не рахуємося з тим, що шкодить, а що сприяє зміцненню духовних властивостей дитини. Візьмемо навіть звичайні звуки; в залежності від того, як ми їх вимовляємо голосно, тихо, раптом, вони можуть то добродійно, то шкодливо впливати. Ми дуже часто любимо лякати дитину несподіваними звуками. Навіщо це, ми не знаємо. Так, хочеться злякати. А що від цього буде, ми не згадуємося. Незнайомі звуки дитину нервують і непокоять. Одна дівчинка 9 років не могла спати в кімнаті, в якій червак точив шафу. В глухій ночній тиші й темряві відкілясь доносилися ретмичні звуки. Дитина не знала, що то, і не могла заснути, нарешті кликала матір і прохала її спати в другій кімнаті, де відразу засипала.

Небезпека розбуджує страх за життя. Небезпеку дитина вбачає в речах, в темряві, в звуках, несподіванках, в нових з'явищах і лякається. Жах впливає на дії і вчинки. Дитина по-своєму змагається захистити від небезпеки, захистити своє життя.

І не можна за це дитину шпетити, не можна на неї гримати. Треба тільки допомогти їй перебороти в собі почуття страху.

Про це ми поговоримо далі.

XVI.

Страх і кара.

Попереднім ми закінчили частину тілесного виховання.

Правда, ми всякий раз торкалися й духовної царини і впливів тілесного стану на неї, але вся наша увага скупчувалася на фізичному або тілесному рості й розвитку дитини. Далі, навпаки, ми будемо зупинитися головним чином на духовних переживаннях дитини, а тілесного стану її будемо торкатися остільки, оскільки останній спричиняється до першого і оскільки перший впливає на останній.

Ми поговоримо спочатку про страх, про який каже один вчений, що „ніяке почуття не шкодить так фізичному й душевному добробуту дитини, а через те й її розумовому розвитку, як почуття страху“. Справді, пригадаймо наше дитинство, пригадаймо, як нас лякано всім, чим хочете, і як це тяжко відбивалося на наших вчинках, на нашому поведженні.

Дитина, в силу надзвичайної чуйності своєї природи, а також свідомості в своїй слабості, всього боїться. І це чудесно розуміють батьки. Немовлятко вони лякають „хохами“, потім вовком, ведмедем, яких хоч дитина і не бачила, але відчула, що це щось певно дуже страшне.

На старшеньких вже гримають, а то і карають. Тут поруч з просто страхом іде й страх перед карою. Уява дитини яскраво малює те, що її чекає, і вся заздалегідь тремтить.

Спосіб залякування дітей вживається всіма. Всі знають, що дитина перестав плакати, пустувати, замовкає, коли погрозити „дідом Мусієм“ або „бабою ягою“ і т. ин.

Раніш, ніж перейти до впливу страху на духовний бік дитини, зупинемся на впливові його на фізичний стан. При страхові дитина блідніє, тремтить, прискоренно дихає, прискоренно стукає серце і т. ин.

Блідність найчастіш зустрічається при страхові. Звичайно, ми говоримо про сильний страх, коли дитина переживає сильне збудження душі. Тоді і наше тіло відгукується на нього певними змінами в організмі. Коли це буває при сильних впливах страху, то воно є й при малих. При малих це непомітно для ока, але безумовно наше тіло переживає якісь зміни, які тільки непомітні для нас.

Тремтіння відоме кожному з нас. Переляк часом викликає замість тремтіння корчі. З нашим тілом робиться щось надзвичайне. „А скажіть, від чого? Ото гримнув тільки на дитину“. Гримнув! Для батька це „тільки гримнув“, а для дитини ціла низка больових переживань і мук. Або візьміть заїкування. Дитина рідко одержує це як спадщину, а частіш воно робиться під впливом різних подій. Один хлопчик 7—8 років злякався гудка на пароплаві і з того часу став заїкуватися. Друга дівчина 6 років, яка після одного бунту робітників на шахтах при цараті злякалася натовпу, теж почала запинатися при вимові.

Це те, що для нас яснє й помітнє. Але не завше душевне хвилювання так ясно відбивається в яких-небудь хобах нашого тіла, але проте воно є і безумовно шкодить нашому організмові.

А візьмемо кари на тіло. Мій знайомий ніяк не може забути от вже на протязі сорока років того моменту, коли його голова була між батьківськими колінами, а ремінний пояс його полосував його тіло. „Не можу,—казав він,—забути того жаху, і по цей день як живі стоять перед очима мої переживання. Щось ганебнє і безмірно тяжке я кожного разу відчуваю, коли пригадаю цей випадок“.

Страх впливає на все тіло. М'язи скорочуються і тіло тремтить як в пропасниці. Серце починає прискоренно стукати, в голові як молотками відбивається і вся його нормальна праця порушується.

Повітря не достає в грудях, і дитина починає прискоренно дихати.

І от від якого-небудь гримання і від якої-небудь погрози твориться з тілом щось незвичайне. А як часто ми користуємся цим способом, як часто ми навмисне лякаємо дитину! А потім дивуємся, відкіля у нас діти роздратовані, відкіля вони такі гнилі, слабі, такі невдалі.

Придивіться гарненько до себе, до своїх способів виховання і ви побачите, як жахливо й немилосердно ви калічите свою дитину.

Це ви їх зробили такими. А може скажете, ні. Звичайно, легше обвинувачувати інших, ніж себе, ніж на себе взяти провину за фізичнє й духовнє здоров'я дитини.

XVII.

Брехливість.

Брехливість—це світове зло, страшна примара людського життя.

Природа людини шукає правди, шукає істини. І в своїх пориваннях до правди, добра і любови людина бореться з неправдою, насильством, жорстокістю, злобою й брехнею.

Відчуваючи її тяжкий і шкідливий вплив на собі, людськість прилюдно ганьбила і плямувала її у всі часи. Вона вважала брехливість за початок безлічи поганих вчинків, що псують людські відносини. „Брехнею світ пройде, а назад не вернешся“,—каже народне прислів'я; остільки людині огидні ті, що брешуть.

А проте правдивість між людьми надто рідко була. Так бувався світ, що все павутинням брехні було засновано. І „правда ясніша від сонця, та її з свічкою шукають“,—зазначає нарід, розуміючи це.

Ми казали про те, оскільки чуйно відгукується дитина на зовнішні з'явища, як вона втілює в себе оточуюче життя. І хоч дитина прагне правди і не має природнього потягу до брехливості, проте по за своєю волею робиться брехливою.

Коли я запитував багатьох дітей, чи подобається їм брехати, всі відповідали, що ні, не подобається. І це говорили діти, які брешуть при потребі й без потреби, бо до того призводить їх життя й умови.

Малосила на волю дитина, вона пускається берега під впливом брехливого оточення і далі звикає. Брехливість не палить її душу і не ошпарює серце. Вона робить це також просто, як палить цигарку, п'є горілку, погано лається,—бо так роблять всі.

Брехливість освячується нами в житті ріжними звичками. Так, нічого поганого ми не вбачаємо в тому, що першого квітня обманюємо дітей і цим підбиваємо й їх на брехню. Не вбачаємо, бо так і нас виховано. З цим і ми пішли в життя і забруднили його брехнею.

Дорослі, не здолаючи зберегти чистоту правди в душі дитини, вносять в виховання її вигаданість і умовність. Вони криються перед іншими і не помічають того, що вони фальшиві в очах дітей. Виявляючи себе добрими, коли злі, ласкавими, коли сердиті, м'якими, коли жорстокі,—вони не криються з цим перед дитиною. А остання все бачить, все чує і все занотовує. Щоб потім робити при нагоді все тако-ж, як вона занотувала.

Брехливість в дитинстві обертається в могутнє всилення. Вона перестає робити те, чого прагне її природа, і перестає робити так, як їй кажуть її правдиві приймання. Вона стає також фальшивою й брехливою.

Потяги до брехливості набирають такої сили, що брехня стає звичкою. Треба тут зазначити, що дитина під впливом своєї уяви може вигадувати і говорити про те, чого не має. Але в цьому лежить не схильність до брехливості, а те, що вона вірить в те, що уявляє, як в дійсність.

В своїх змаганнях пізнати й зрозуміти світ, вона в сучасному житті батьків і оточенні неминуче доходить до брехні. Брех-

ня—неминучий наслідок, коли дитина поставить поруч те, що вона приймає з природи своєї, з тим, що їй дають і чому навчають дорослі.

Як ми часто чуємо з вуст батьків таку фразу: „Ти-ж, синку, нікому не кажи про це“, цеб-то, крийся, бреш. Дитина не зможе утриматися від того, щоб не оповісти про те, що бачила. Але коли їй наказано ховатися з цим, то вона мусить брехати.

Або хіба рідко трапляється наказувати дітям, щоб вони не казали так, як є, а так, як хочуть того батьки. Батьки вчать дітей брехні, а потім б'ють і карають за цю брехню.

Брехня є порок і як порок отруює наш організм. При чім отруюється він з дитинства.

І можемо ми уявити собі весь жах людини, вихованої на брехні та вигадливості. Вся її натура буде перекрученою, хисткою, не тривалою в своїх чеснотах. Не буде віри до неї, але не буде й громаді користи від неї.

І все залежить від виховання і тих зразків, які будуть перед очима дитини. Коли я переводив досліджування брехливості між дітьми, то найбільш одержав таких відповідей: „брешу часто“, „брешу при потребі і без потреби“, „брешу, бо мені приємно брехати“.

Ви відчуваєте, скільки тут тяжкого й сумного в відповідях. Дитина загубила розуміння правди, насолоду від неї. Вона бреше при потребі й без потреби, їй чужа правда і приємна брехня.

І не хочеться вірити в те, що людська істота в дітях остільки покалічена, що вже не знає, де правда і що то вона є. І стає лячно за майбутнє, стає невимовно тяжко за дитину.

В добу, коли вся людськість домагається збудувати все життя на правді й справедливості, ми не бачимо того сталого ґрунту, на який обперлося-б це нове життя.

XVIII.

Брехливість в справі виховання.

Джерело й початок брехливості є неправдиві умови життя. Поміж ними приклад найголовніший чинник її виховання. Це джерело, звідки безупинно брехня набирає сили і передається дітям. Під могутнім впливом прикладу складаються провідні ідеї, що їх дитина міцно тримається в житті. Ми, батьки і вихователі, часто-густо не помічаємо, як власним прикладом привчаємо дитину казати й діяти брехливо.

Суспільство й установи його в минулому продовжували роботу батьків. Батьки гнули спину перед дукарями й сильними, а за очима їх лаяли, їм погрожували. По школах дітей навчали одному, а в житті вони бачили друге. Самі вчителі й вихователі з'являлися прикладом брехні й неправди. Все життя обплутувало дитину прикладами, які приводили її до брехливості.

В таких умовах дитина розгублювалася і не могла збагнути, де правда, а де брехня, де щирість, а де вигаданність, штучність.

Ми, батьки й вихователі, надто легковажно й необережно ставимось до своїх слів, дій та вчинків, ніби ми не маємо перед дітьми жадних обов'язків. А власне діти й вимагають від нас

найбільшої обережності в своїх словах і вчинках, повсякчасного погодження їх між собою.

Як часто на наших очах змінюється натура дитини. Змінюється проти наших бажань. Одна матір мені скаржилася на своїх дітей, що ростуть вони якраз не тими, яких вона виховує. Але ця матір зовсім не стежить за собою. Вона лише виховує їх словами та наказами. Сама ж робить все инакше. Ріжниця цієї матері від тисяч інших та, що вона додає: „Ви не дивіться на мене, я покалічена, попсована людина, а ви не повинні бути такими“. Це добре, що вона не ховається, не криється з собою, але це зовсім не означає, що вона знищує вплив на дітей її вчинків, її прикладу.

Дитяча уява допомога дорослим прищеплювати брехню. Сила уяви у дитини така, що вона не відрізняє уявленого від дійсного. Захоплені уявою діти, як ві сні, бачуть і чують, чого не бачимо й не чуємо ми.

Уява й робить те, що ми не розуміємо часом дитини і не віримо тому, в чому вона запевняє нас. „Я червоноармієць“,—запевняє тата чотирьох років хлопчик. І він певен, що в даний момент він справді червоноармієць „Мене покачав великий-великий собака“,—скаржитися дівчинка п'яти років матері. „Де?“—„А там“,—кидає дівчинка і вже бавиться своїми ляльками. „Коли?“—запитує мати.—„Оце зараз“,—відповідає, не відриваючись від своїх вабавок, дитина.—„Що ти брешеш, ти-ж сиділа в хаті“. Те все дитина пережила в уяві і зовсім не брехала. А коли вона ще не може відрізнити уяву від дійсності, то це зовсім не значить, що вона свідомо й навмисне бреше.

Викликає брехливість у дитини ще наше грубе, жорстоке поводження. Ми, батьки й вихователі, дуже пильно стежимо за своїми правами, устанавлюючи порядок і закони дитячого життя. Ми дуже певні в собі і боїмося випустити віжки з рук, втратити або зменшити свої права.

Ще немовлятком ми примушуємо її коритись нашим вимогам тому, що визнаємо це для неї за потрібне. А потім і далі робимо це, забуваючи, що з розвитком її з'являється у неї й бажання робити все самій незалежно від вказівок і вимог дорослих.

Вживаючи насильство й примус в вихованні, ми в дітях збуджуємо і виховуємо ту-ж жорстокість і брехливість. Дитина перш за все—істота розумна. І тоді, як побитий собака почне лизати вам руку, дитина заховає в собі-ж недобре почуття і в свій час виявить його. А до того вона буде брехати, буде ховатися від вас з цим почуттям.

Наше безладдя в родині та житт'ова неправда нахиляють дитину проти її волі до зла і знищують її власні правдиві переконання. Ми беремо на глум її любов до правди й добра, ми розбиваємо її віру в істину, ми вкрай нищимо реальну правдивість.

Насильство і влада дорослих над дітьми допомагають останнім розуміти свою беззахистність і безпорадність. Розуміючи всю фізичну слабкість, вони шукають захисту у своїй вигадливості. Хитріщими й брехливішими з'являються діти в тих родинях, де більше суворости й примусу. А раз потрапивши на цей склизкий шлях вигадливості й брехні, дитина йде до морального розкладу.

Поводження батьків і вихователів здебільшого не сприяє зросту правдивості в дітях. В своїх відповідях діти свідчать, що дуже часто до брехні призводила їх небезпека і страх кари. При чому страх прибиває почуття сорому; збрехати видається їм легше, ніж викликати погрози батьків або вихователів.

Таке виховання глибоко отруює організм дитини. І дитина, звичайно, здатна захопитися правдою і керуватися почуттям правдивості, але поруч вживає і брехню. Вона вже не бачить всього зла від брехні, як не бачуть його багато батьків.

Дитина стає тим, що в її батьки, її вихователі. А виросте дитина, то брехня принесе багатий врожай пороків та рослусти.

XIX.

Боротьба с брехливістю.

Огида до брехні, яку ми відчуваємо, коли здибуємо її в людях, і та шкода від неї примушує нас боротися з нею шляхом виховання в дітях любови до правди.

Між дітьми, не дивлячись на брехливе оточення, ми здибуємо суцільних непопсованих осіб, що зберегли в собі красу добра і правди. В таких дітях ми повинні прикладом і працями зберегти цю любов до правди.

Зовсім ише уявляють з себе діти, отруєні брехнею. Це вже хворість, яка з'являється разом з такими пороками, як лінощі, потайне куріння, піяцтво, онанізм, безсоромність і т. и.

Ці діти обов'язково разом з брехнею мають ще й якісь інші пороки, з якими їм треба критися.

До брехні, як ми казали, нахиляють сторонні впливи. Залякані діти часто-густо брешуть ніби без причини. Але такі діти мають особливий розум, на якому відбилися всякі утиски, погрози й кари. У них завжди перед очима якась небезпека; вони всюди вбачають її: в підвищеному голосі батьків, в їх суворому погляді, в звичайних вимогах, питаннях і т. ин.

Діти, що почувають певний смак в брехні, потрапивши до товаришів, вносять отруту з собою і призводять їх до того. І коли завчасно не встигнуть батьки або вихователі стати на перешкоді їх впливові, то брехня, шахрайство й інші погані звички страшенно ширяться між дітьми.

Одкидаючи примус у вихованні, ми звертаємося до природних навчителів: досвіду й прикладу. Даючи дитині волю розвитку, поставимо поруч з тим приклад і досвід. Нехай дитина вчиться й виховується на своїх помилках. Давайте їй більше випадків, де-б вона могла зрозуміти, що правда краще від брехні, що правда має ґрунт в самій природі і корисна нам, а брехня безпідставна і шкодлива.

Впливати на дитину треба дуже обережно, стоячи ніби осторонь, щоб не здавалося їй, що наше встрявання загрожує їй безпекою.

Треба утворити такий осередок, скласти такі умови, при яких дитині не потрібно було-б критися з своїми почуттями.

Зробіть так, щоб дитина ставилась до нас щиро, і ви завжди будете багато мати матеріалу для спостережень того, чим живе ваша дитина. Шануйте її щирість і розвивайте довіря до себе. Вислухайте уважно всі її скарги, радійте її радощами, і дитині не буде потреби вигадувати.

Не можна гнітити дитину своїм поведженням. Пригніченість викликає в дитині опір, знищує в ній радість і задоволення життям, простоту і щирість взаємовідносин, викликає недовіря до нас і штовхає шукати іншого товариства.

А хіба не є найкращими товаришами дитини батьки й родина взагалі? Чому-ж ми своїм поведженням будемо відштовхувати її від себе? Ніхто так жагуче не буде бажати добра і щастя дитині, як батьки. Тому так природньо їм обставляти життя її, щоб в родині найлегше, найвільніше буяли її душа і серце.

Підносьте дитину власним прикладом з шабля на щабель людських чеснот, ведіть її до правди своїм правдивим, чистим, любовним відношенням, своїм чесним життям.

Діти не народжуються порочними, їх виховують такими люди й обставини.

Ми мусимо далі визначити кілька природніх джерел, які сприяють розвитку брехливості у дитини.

По-перших — надзвичайно сильна уява дитини, яка спричиняється до самообману. Вони уявляють себе кіньми, мисливцями, візниками, куховарами і чим хочете. При чім, уявляючи себе тим або іншим, вони цілком забувають про дійсність. В такі моменти даремно упевнювати її, що вона не те, що уявляє.

Така умовність тотожна брехливості, вона з'являється істотною для дитини. Особливо сильно впливають на такий стан казки, байки, оповідання.

По-других — малосила дитина любить хвастати, величатися. Воно з'являється у дітей періодами, а потім пізніше зникає. До цього з'явища треба ставитися дуже уважно. Тут не брехливість, а хворобливе з'явище. Не треба тільки сприяти розвитку цього, бо потім воно може стати пороком.

По-третьох — брехливість, що сполучена з захистом себе й товаришів. Діти брешуть, аби захистити себе й товаришів від небезпеки. Тут сприяє брехливості соціальне почуття, добробут товаришів. Я знаю родину, де суворий батько, і там троє дітей нізащо не зрадять один одному, хоч би їх катували. Вони вигадують, кажуть неправду, а товариша не підведуть. Вони знають, що страждать краще всім, ніж одному, і вони міцно з'єднані батківською суворістю, його жорстокістю.

От головні три причини, що спричиняються до розвитку брехливості, але між ними є безліч інших непомітних. Щоб їх відкрити, треба більше уваги до життя дитини.

Одне можна сказати: коли помічена брехливість між дітьми, треба змінити спосіб виховання. Дитина не по своїй волі бреше: її примушують обставини. В них і треба шукати причину цього з'явища в дітях.

XX.

Розвиток і формування волі¹⁾.

Під впливом невдалого виховання витворюються типи слабкої волі. Ростуть вони і розвиваються, підпадаючи впливу різних осіб і чужих думок. Кволі, не міцні в руках і діях, вони пливуть за течією і нездатні виявити себе в чомусь сильному, міцному, могутньому. З дитинства у таких людей притиснена й пригнічена воля.

Воля, як і наші почуття, підпадає вихованню. Тверда воля з'являється як здобуток власного досвіду, як результат цілої низки зусиль і перемог. Розвиток і формування волі підлягає тому-ж закону розвитку людського організму, по якому іде весь розвиток її. Тому ми вважаємо потрібним розглянути ті способи і ті шляхи, якими іде виховання волі.

Первістними елементами волі треба вважати *самовільні рухи*. Органи руху мають здібність незалежно від чуттьових роздратувань рухатися. У народженої дитини з перших хвилин життя з'являються рухи під впливом внутрішнього стану. Молоді тварини, як і діти, надзвичайно рухливі лише завдяки тої внутрішньої енергії, яка накопичується в них і потім виявляється в рухах і діяльності. Вона вишукує виходу і вихід цей виявляє органами руху. Діти без видимої причини гойдають ногами, розмахують руками, крутять головою, тулубом або плигають, бігають, галасують. Тільки хворі або слабкі на фізичну силу залишаються нерухомі.

Шляхом самовиховання, розвиваючись, дитина змагається ввести в рухи вольовий контроль, аби здобути владу й керування кожним з них. Спочатку дитині надто тяжко робити окремі рухи. Коли вона хоче взяти яку-небудь дуже маненьку річ, вона схоплює її всією рукою. Вона ще не навчилася відрізнити управління своїми пальцями від всієї руки. Для цього їй потрібно довший час самовиховання.

В своїх рухах дитина не вільна. Рухи це її школа, і вона підпадає їх владі. Даремно батьки змагаються затримати її від рухів. Спинити їх не можна навіть карами. Посадіть дитину на стульчик і накажіть їй не рухатися. Першу хвилину вона сидітиме спокійно, але через 3—4 хвилини вже її руки, ноги, голова починають рухатися. Вона забула ваше суворе обличчя, ваші суворі накази, вона вже у владі своєї внутрішньої енергії, яка вимагає руху. Через п'ять хвилин дитина знову вся в діяльності.

І чим жвавіш дитина, тим неспокійніш вона і тим менш вона здатна виконувати ваші накази. Я знаю розумного батька, який покараній матір'ю донці казав: „Ти постій п'ять хвилин біля годинника і біжи гратися, а мамуні скажи, що я тебе відпустив“. Він знав, що все одно через п'ять хвилин його жвава дитина самовільно порушить наказ матері. І щоб не псувати нерозумним вихованням дитину, він робив те, що диктувала природа дитини.

---

¹⁾ Детальніш про це в праці „Трудова практична педагогіка“. Видання „Книгоспілки“.

Другим елементом волі треба вважати закон *самоохорони*. В силу цього закону самовільні рухи сполучаються з почуттям задоволення і страждання. Перше підвищує життєздатність, друге понижує його. Відомо, що випробована нами насолода від рухів спонукує нас до збільшення зусілля і продовження їх. Досить порівняти наші переживання, коли ми йдемо донелюбої нами праці або коли ми повертаємося з тяжкої, непріємної праці додому. Або порівняти наші рухи, коли ми виходимо з тепла на холод, або повертаємося з холоду в тепло.

Особливо це різко виявляється в тваринах і малих дітях. Досить простежити те, як голодні діти або тварини живляться смашною їжою; як вони прудко біжать до неї. Смакове почуття під впливом голоду надзвичайно підвищує жвавість,

Почуття страждання навпаки затримує рухи. Наприклад, наше бажання походити по стерні босими ногами припинюється після двох—трьох кроків. Ми повертаємо назад або вишукуємо інших способів до руху. Під час живлення ми припинюємо рух зубів, коли на них попаде піщинка. Дитина не вийде одна на подвір'я, коли там ходять гуси, після того як вони її подзюбали хоч раз, і т. ин.

Ці два елементи впливають природно на розвиток волі і з'являються школою самовиховання. Але їх одних далеко не досить, щоб воля у дитини розвинулася, оскільки це потрібно для життя в суспільстві. Для цього потрібні й інші фактори.

XXI.

Розвиток волі.

Ріст вольової сили підлягає певному порядку свого розвитку. Гадають, що він приблизно іде таким шляхом: спочатку випадково сполучається задоволення з таким самовольним рухом, який збільшує або підтримує це задоволення, а страждання—з рухом, який зменшує ці страждання. В цих обох випадках в силу самоохорони рухи наші при повторенні сполучаються з почуттям, і ми або продовжуємо рухи або припинюємо їх при подібних переживаннях, і з часом почуття починають керувати рухами. Таким чином складаються звички в кожній живій істоті, що може відгукуватися на чуттєві приймання рухом.

Рухи сполучаються про задоволенні і стражданні в певні групи рухів і розвиток волі поступово переходить з простого акту дії в складний. Сила і напрямок цих сполучень зміцнюється вихованням і обертається в вольову діяльність.

Для виховання важно знати, коли-ж власне з'являється у дитини свідомість в рухах і діях, коли дитина робить свідоме зусілля волі. Де-хто з вчених стверджує, що ці перші свідомі дії починаються на третьому або четвертому місяці після народження. Але тут треба зауважити, що на 3—4 місяці ми вже можемо ясно бачити змагання дитини зробити той або інший свідомий рух. Що-ж торкається не ясних, коли дитина робить зусілля з певною метою, але не може ще досягти, бо її рухи ще не зовсім підвладні її волі, то коли вони починаються, ніхто не

знає. А треба гадати, що вони починаються значно раніш. А коли такі виблиски волі є раніш, то це означає, що виховання дитини в цьому напрямку мусить бути значно раніш зазначеного терміну. Вольові зусілля переводяться поступово, без перескоків, і коли дитина зробила свідоме зусілля, скажемо, обхоплюючи руками груди матері, коли її годують, то далеко раніш в центрі свідомости відкладалися уявлення, які не переходили в рухи від того, що дитина не могла скерувати в певному напрямку своїх рухів. Цим ми хочемо попередити, що виховання не повинно тоді починатися, коли маємо факти, але предбачати ці факти, виховувати дитину в цьому напрямку і допомогати їй пройти довгий хоч і природній шлях самовиховання. Ми хочемо цим попередити, що самовільним працюванням волі повинно сприяти, а не пригнічувати вихованням; для цього треба знати шлях розвитку волі.

Ми вже казали, що дитина в перші періоди життя підпадає майже виключно самовихованню. Тут потрібна найбільша свобода. Всякі сповивачі, прив'язування дитини, обмеження поля рухів і діяльності тільки затримують пізнавання світу, обмежують чутт'ові приймання, роздратовують тіло. Людина в дитинстві робить безліч рухів по вільному вибору і нетерпеливо відноситься до всього, що затримує або заважає виконанню цих рухів. Всяка затримка бажаного руху подібна стражданню від болі. Сповита дитина спочатку кречке, крутиться, напружує м'язи рук, хоче випростати їх; коли це їй не вдається, починає кричати і навіть заливатися гіркими і зразу замовкує, коли випростає їх. Коли ми будемо постійно затримувати її бажання рухатися, то у дитини тільки зростатиме роздратованість і нервовість характеру і затримуватиметься розвиток її.

Воля дитини складається з безлічи звичних рухів або звичок взагалі. Чи дитина бавиться, лежучи в колисці, чи повзає, чи бігає, ловить метеликів, кричить, цвенькає,—все це скеровано до того, аби здобути більше звичок, скласти більше тих рухів, які потрібні для життя.

Дитина природньо не задовольняється досягненими здобутками, вона шукає ще ліпшого, зручнішого, і тут місце вихователя.

В своїй недосвідченности дитина, що не має при собі гарного й розумного вихователя, примушена пройти тяжкий і довгий шлях ріжних зайвих працювань перш, ніж натрапить на найлегший й найкоротший. Багато в такому випадку вона може зробити шкідливих помилок і скерувати свою волю на зле й погане.

Аби упередити такі помилки, аби дати правдивий напрямок цьому самовихованню, вихователь повинен стати зразком і в своїх вчинках бути метою дитячих зусиль, який не одбивно стоїть перед нею і тягне до себе.

В охайних родинах дитина здобуває звички до охайности і навпаки. Посеред працюючого оточення дитина дуже рано здобуває зручності і спритності в потрібних рухах і діяльності. Все залежить від розуміння батьків свого значіння для дитини. Знову повторю: лінивою, грубою, неохайною, непрацьовитою дитина не родиться, а робиться умовами.

XXII.

Значіння почуття при вихованні волі.

В русі, в діяльності дитини головну роль відіграють почуття. Вони ставлять перед нею ту ясну й зрозумілу мету, до котрої прагне і поривається в своїй волі дитина. Відсіля та зрідненість волі й почуття. Останні з'являються тим двигуном, який скеровує і примушує її іти до цієї мети.

Жорстокість і любов згрунтовані на почуттєвих переживаннях. Вихователь, який хоче привчити дитину вибрати свідомо ті або інші рішення й постанови, мусить знати з цього боку дитину; мусить знати, які почуття на неї сильніше впливають.

Нерішучість дітей в їх вольових зусиллях виникає лише від їх почуттєвого складу. У дитини єдиним джерелом волі є почуття. Але перш ніж зробити те або інше зусилля, вона переживає момент вагання. В неї відбувається боротьба бажань, моменти вибору між кількома почуттями якогось одного.

В такій боротьбі виростає і витворюється більш менш рівне й напружене прагнення, що й є чарупка волі, яка потім може обернутися в сильну могутню волю.

Звичайно не всі діти досягають однаковими шляхами тої рівності і точності своїх бажань. Є діти надто повільні, ліниві в своїх виявленнях і, навпаки, є жваві, вразливі, готові завше сильно відгукуватися на всякі вражіння.

У перших майже не має боротьби бажань; вони байдужі до впливів, їх стремління ніби скуті нечуйністю їх організму. Другі в силу своєї жвавості, швидкості приймань хитаються у виборі, їх природа надто мінлива і від того воля їх не міцна й не стала.

Зробити такі характери здібними—одних до жвавості, чуйності й відгукливості, а других стриманими й уважними—річ надто тяжка і складна.

Багато педагогів радить вживати при вихованні перших збудження їх почуттів страхом перед позбавленням приємного, кари, різку ганьбу і т. ин. Це найпростіші способи, а головне росповсюджені й звичні. Але, як ми вже зазначили, страх і кара здатні викликати переживання й досить сильні, але як-раз не ті, що нам бажано.

Дитина буде відгукуватись на кари й погрози, але в неї родяться почуття злості, помсти, ненависти, які біля себе викличуть низку інших поганих і можуть привести до витвору дитини, позбавленої високоморальних почуттів, знищення розуміння добра і любови.

Єдиним способом для розвитку чуйності душі такої дитини є зворушення почуття шляхом розвитку органів почуття, а з ними бажання діяти. Чим ширше і всебічніш будуть розвинуті наші органи почуття, тим чуйніш буде людина і тим воля її матиме більш працювань для свого розвитку й зміцнення.

Що торкається виховання дітей жвавих, відгукливих, то аби виховати їх роскидану волю, треба вважати найдоцільнішим затримування уваги на певних почуттєвих переживаннях, на певних точних діях.

Треба тут сказати, що такі типи характеру ясно виявляються вже в старшому віку. Звичайно початок їх в колісці; але перші роки її жвавості на впливи здається природньою для цього віку. І на виховання стриманності не звертають уваги. А потрібно вже в цей вік виховувати затримку уваги на тих або інших почуттях і діях.

Я здибував в своїй педагогічній практиці дитину, яка мала надзвичайно роскидану і несталу волю. І треба було вживати диявольське терпіння, щоб витримувати лекції з цією дитиною. Вона не могла задержувати уваги 5 хвилин на одній праці. І от лише упертим і послідовним впливом на її почуття мені нарешті пощастило розвинути в ній волю до того, що ми вільно могли працювати по півгодини і більше.

Звичайно з таким майже повним безвіллям діти здибуються дуже рідко, але вони є і свідчать про те, що багато є дітей з подібною послабленою волею, яку треба в них виховувати.

Одне можна сказати, що перші і другі діти залежать від нормально розвинутих органів почуття, — не кари, погрози, страх виховують їх, а розумний вплив вихователів на їх почуття. В перших ці почуття треба збуджувати, в других — їх затримувати, скупчуючи їх увагу на своїх переживаннях.

Саме-ж головне — стримане, спокійне, терпеливе відношення до виявлень дитини. На цих виявленнях будувати своє керування їх волею послідовно й уперто. Нервовість, роздратованість, хвилювання враз може знищити ваш вплив на дитину, на її волю.

На цьому я закінчую свої розмови. Далі кожний хай загадається над тим, що є дитина і яким складним й відповідальним є виховання її.

Про великі обов'язки батьків й вихователів перед дитиною занотовано в книзі, що зветься *Природою*. Вписувала в неї людськість на протязі тисячів, а може мільонів років свого існування. Все життя людського роду занотовано в ній і передано природі дитини.

От в ній живе дикун-людина, майже звірь, що в боротьбі за існування з оточуючими умовами, озброєний лише фізичною силою й каменем та дрючком, він залишив безліч інстинктів. І людина при своєму розвитку й рості їх повторює під час дитинства.

От винаходець і мудрець, що витворює різні знаряддя, зброю, машини, що розглядає природу й загадується над тайнами її. І в певному періоді дитинства в людині прокидається ця здібність, віками вихована в ній минулим, і дитина творить, шукає, запитує і задумується над загадками життя.

От людина — суспільна істота. Вона з'єднується в громади, будує суспільне й державне життя. Людина-громадянин, занотувала це в книзі природи і вложила в дитину потяг до цього. І вже в ранішньому дитинстві прокидається цей інстинкт, і дитина об'єднується в товариства, прагне зближення з іншими за для ріжнотанітих цілей. В ній прокидається, живе і діє соціальна істота.

А от сучасна доба. Доба великих соціальних зворушень. Нове життя записує в душі, в мозкові, в нервових путях ди-

тини літеру за літерою різцем часу. І не може дитина уникнути цього, бо природа її в обіймах всього життя. І в природі дитячого організму, як на камні, занотовуються всі переживання людського роду.

І доки на землі існуватиме людськість, доти в цій книзі руха оточуючі життєві умови писатимуть нові й нові сторінки. І книга ця без кінця. Зміст її—все наше життя. І ми мусимо цінити її, як надзвичайно коштовний, дорогий діаманд; ми мусимо любити її як своє життя. А через це—любити й цінити дитину.

Уявим собі, що ми заволоділи всіма стіхіями, що ширяємо в небо і в глибини землі, що ми живемо безмежною волею наших бажань, що ми владарі всіх земних багатств, але у нас не має дітей, не має буйної, веселої, безжурної молоді. Чи буде тоді щастя на землі, чи буде той рай, де старість знайде втішний і радісний кінець? Не може бути цього, коли немає дитини. Нікому тоді не потрібні ні напруження мозку, ні муки творчості й зусілля волі, ні кров боротьби й нечислені офіри життям. Не для придоб й шлунку ми живемо. Через блакитні довірливі очі дитини, через її дзвінкий сміх і радість дивиться на нас майбутнє, вабить до себе і оживляє нашу діяльність. Живе дитина—і живемо ми. Для неї всі наші жертви, наші муки, наше життя. Але які жертви, які муки, яке життя? Може муки п'яниці, що рве на шматки свою п'яну душу; може скупого, що виснажує своє тіло і душу на купі золота; може злодія, що губить життя своє під час злочинства? Звичайно не ці муки, не ці жертви, не це життя.

Для людини є людські офіри, ті високі, чисті, що виплекані в нас тяжкою працею й самовихованням віками. Це мати, що здібна віддати життя, аби захистити дитину; це батько, що силою, своїм сумлінням та спритним людським розумом освітлює життєвий шлях дитини; це вихователь, що глибокою любов'ю й турботами оточує молодий організм; це суспільство, що здатне найкоштовніші цінності, здобуті в боротьбі за волю, рівність, братерство, передати молодому поколінню. От які муки, страждання, жертви потрібні майбутній людині! Для цього вже варто жити, боротись, творити, виховувати!

О, як мені хочеться, щоб кожний з нас, батько чи не батько він, щоб кожний дорослий зрозумів, збагнув, відчув це,—відчув всією своєю істотою ті величезні обов'язки перед молоддю, що покладено на нього минулим, сучасним і майбутнім! І зникнуть тоді тернисті шляхи дитинства, на колючках яких повисли шматки розшарпаної дитячої душі. Зникнуть тоді распач, відчай, моря сліз і скарг. І розіллється широким потоком в серцях людей радість життя. І тяжкий труд, і муки творчості, і кров боротьби стануть щастям, стануть світлою радістю! І людина не вмере— вона житиме в дітях!

А хто з нас не хоче бути бессмертним!?

З М І С Т.

	Стор.
Замість передмови	3
I. Що таке виховання дитини	4
II. Спадковість	6
III. Оточення й спадковість	8
IV. Переймання	9
V. Вплив оточення на переймання	11
VI. Значіння діяльності в розвитку дитини	13
VII. Рух і діяльність та знання дитини	15
VIII-X. Виховання органів зовнішнього почуття	17
XI. Труд і гра	22
XII. Труд і його вплив на виховання особи	24
XIII. Страх кари у вихованні	25
XIV. Розвиток страху, вплив виховання й прикладу	27
XV. Страх перед видимими речами й темрявою	28
XVI. Страх і кара	30
XVII. Брехливість	32
XVIII. Брехливість в справі виховання	33
XIX. Боротьба с брехливістю	35
XX. Розвиток і формування волі	37
XXI. Розвиток волі	38
XXII. Значіння почуття при вихованні волі	40

ТОГО-Ж АВТОРА.

- Проблеми виховання й навчання. 160 ст. 75 коп.
- Азбука трудового виховання. 148 ст. 40 коп.
- Практична трудова педагогіка. 128 ст. 70 коп.
- Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці. 72 ст. 10 коп.
- Самовиховання вчителя. 10 коп.
- Методичні замітки до звукового методу. 38 ст. 10 коп.
- Нові методи навчання грамоти. 26 ст. 18 коп.
- На шляху до трудової школи. 24 ст. 10 коп.
- Трудовий принцип і метод. 24 ст. 10 коп.
- Письмо в школі. Методичний підручник для вчителя.
40 ст. 10 коп.
- Страх і кара та їх вплив на характер і волю дитини. 30 коп.
- Увага і розумовий розвиток дитини. 20 коп.
- Моральне вношення в справі виховання. 20 коп.

Д р у к у є т ь с я :

Початкове навчання в трудовій школі. Рідна мова й
аритметика.

Можна виписувати з книгарень Т-ва „Час“ у Києві:

1) вул. Короленка, 38; 2) вул. Леніна, 12.

Bu 1543 /